

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI
MĒMIPA**

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	38
'Aho	Tu'apulelulu, 8 'Okatopa 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Matae Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia

Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA ‘O TONGA
‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 38/2020
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA

‘Aho: Tu‘apulelulu 8 ‘o ‘Okatopa, 2020 Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea
Fika 04	:	LAO FAKAANGAANGA: 4.1 Lao Fakaangaanga Fika 32/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao 2020
Fika 05	:	KŌMITI KAKATO: Ngaahi Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea 5.1 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Niua 17 5.2 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 8
		Lao Fakaangaanga 5.3 Lao Fakaangaanga Fika 12/2020 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2020

		<p>Ngāue kuo lava ‘o fakatatali ke lipooti ki Fale Alea</p> <p>5.4 Lipooti ‘A‘ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 1 5.5 Lipooti ‘A‘ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 2 5.6 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 3 5.7 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 4 5.8 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 5 5.9 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 6 5.10 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 9 5.11 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 10 5.12 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga ‘Eua 11</p>
		<p>5.13 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Ha‘apai 12 5.14 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Ha‘apai 13 5.15 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava‘u 15 5.16 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava‘u 16 5.17 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava‘u 14</p>
Fika 06	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	8
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	8
Fokotu’u tukuhifo Lao Fakaangaanga Pule’i Ngaahi Faito’o Ta’efakakalo ki he Komiti Lao	9
Lao Fakaangaanga Pule’i Ngaahi Faito’o Ta’efakalao	9
Tukuhifo ki he Kōmiti Kakato Lao Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao 2020.....	10
<i>Me’a e Sea Komiti Kakato</i>	10
<i>Fakama’ala’ala Lipooti ‘A’ahi Vāhenga Niua 17</i>	10
Ngaahi fiema’u vivili Lipooti ‘A’ahi Niua 17.....	11
<i>Network telefoni</i>	11
<i>Uafu Niuatoputapu</i>	11
<i>Uafu Niuafu’ou</i>	11
<i>Hala</i>	12
<i>Mala’e vakapuna Niuafu’ou</i>	12
<i>Sitepu kaka’anga ki Tafahi</i>	13
Ke tānaki atu Kuini Laviniá ki he fakalea Tō’anga Vakapuna Niuafu’ou.....	18
<i>Pāloti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Vāhenga Niua 17</i>	21
<i>Fakama’ala’ala Lipooti ‘A’ahi 2020/2019 Tongatapu 8</i>	22
<i>Kole ke fakakau ngaahi fiema’u vivili ngaahi vāhengá he teuteu Patiseti ta’u fo’ou</i>	23
<i>Taumu’a ngāue Lipooti ‘A’ahi Fale Alea 2020/2019 Tongatapu 8</i>	25
Ui ‘a e Fale	27
Poaki he hū ‘a e Fale he 2pm.....	27
<i>Fakatokanga Sea ki he Hou’eiki Mēmipá mahu’inga taimi ngāue Fale Alea</i>	27
Ngaahi fiema’u vivili Lipooti ‘A’ahi Tongatapu 8	33
Fiema’u vivili Veitongo	33
<i>Ngaahi fiema’u vivili - Malapo</i>	38
<i>Tali Pule’anga ngaahi fiema’u vivili fekau’aki mo e ako</i>	40
<i>Ngaahi fiema’u vivili - Longoteme</i>	41

<i>Kole tokoni he tafa'aki fale fakafiemālie</i>	42
<i>Ngaahi fiema'u vivili - Nukuhetulu</i>	43
<i>Ngaahi fiema'u vivili - Folaha</i>	44
<i>Ngaahi fiema'u vivili - Nualei</i>	45
Kelesi	47

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Tu’apulelulu, 08 ‘Okatopa 2020

Taimi: 1009-1014 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Faka’fanua ki hono me’a’anga)

Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai mai e Lotu e ‘Eiki.

Lotu

(Pea na’e hiva ‘i kotoa ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

Eiki Sea: Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā. ...

<009>

Taimi: 1014-1019

Kalake Tēpile: ... Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko e ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni Tu’apulelulu 8 ‘o ‘Okatopa 2020.

(Taliui)

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Mateni Tapueluelu. ‘Eiki Sea ngata’anga ē taliui.

Poaki

Ko e poaki ‘oku kei hoko atu e poaki ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia. Poaki mai mo e ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata. Kei hoko atu ‘a e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a. Toenga ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau uí ‘oku ‘i ai tuí ‘oku nau me’a tōmui mai pē mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

Eiki Sea: Kalake ‘oku poaki mai mo e Fakafofonga Vava’u, Minisitā. Fakatapu ki he ‘Afió ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lolotonga. Tapu ki he ‘Ene ‘Afió, Tama Tu’i Tupou VI. Tapu ki he Ta’ahine Kuini Nanasipau’u kae ‘uma’ā e Fale ‘o Tupou. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, tapu atu ki he Hou’eiki Minisitā. Tapu pea mo e Fakafofonga e Kau Nōpele tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou’eiki ko u fakatokanga’i pē ‘oku lolotonga ‘alotāmaki ‘a tu’a

kapau ‘oku tutulu ‘etau falé pea mou kātaki ‘o faka’ilonga mai kae lele atu e Kalake mo ha’o fakamalu. Hou’eiki ko ‘etau ngāue 'Asenita Fika 4 ‘oku ‘i ai e Lao Fakaangaanga fo’ou ‘oku fakahū mai fekau’aki eni pea mo hono pule’i e ngaahi faito’o ta’efakalao. Ko e ‘Eiki Minisitā ‘oku ne fakahū mai e lao ko eni ‘oku lolotonga poaki. Me’a mai e ‘Eiki Minisitā Ako.

Fokotu’u tukuhifo Lao Fakaangaanga Pule’i Ngaahi Faito’o Ta’efakakalo ki he Komiti Lao

‘Eiki Minisitā Ako: Sea mālō e ma’u faingamālie. Tapu mo e Feitu’una tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Kole atu pē mei he tafa’aki e Pule’anga ke tukuhifo mu’a eni ki he Komiti Lao pea toki fakafoki mai. ...

<009>

Taimi: 1019-1024

‘Eiki Minisitā Ako: ... Mālō Sea.

Lao Fakaangaanga Pule’i Ngaahi Faito’o Ta’efakalao

‘Eiki Sea: Kole atu kalake ke tau lau ‘uluaki. Kalake, ko ia ‘oku loto ke ne tali hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao, kātaki fakahā mai ho nima. Kātaki Hou’eiki, ‘uluaki lau pea tau toki pālōti.

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa Kakato ‘o e Fale kae ‘atā ke fakahoko hono lau Lao Fakaangaanga Fika 32 ‘o e 2020.

LAO FAKAANGAANGA FAKATONUTONUKI HONO PULE’I ‘O E NGAHI FAITO’O TA’EFAKALAO, 2020

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU ‘A E LAO KI HONO PULE’I ‘O E NGAHI FAITO’O TA’EFAKALAO 2003

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:-

KUPU 1- HINGOA NOUNOU MO E ‘UHINGA’I LEA.

- 1) ‘E Ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao 2020.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ki hono lau ‘uluaki ‘o e Lao Fakaangaanga kātaki ‘o fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e Siaso Pohiva, Semisi Sika, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto ki ai e toko hongofulu mā valu.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Tukuhifo ki he Kōmiti Kakato Lao Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao 2020

‘Eiki Sea: Hou’eiki hangē ko e fokotu’u ko eni mei he ‘Eiki Minisitā Ako, tukuhifo eni ki he Komiti Lao. Hangē pē ko e ‘asenita ko ena ‘oku mou me’a ki ai Hou’eiki ko e toenga ‘etau ngāue ki he Komiti Kakato, kole atu ke tau liliu ‘o **Komiti Kakato**.

(Liliu Komiti Kakato)

Me’a e Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Tapu mo e ‘afio ‘a e ‘Otua ko e Tamai, ‘Otua ko e ‘Alo, ‘Otua ko e Laumālie Mā’oni’oni, ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Tu’i ‘o Tonga, tapu mo e Ta’ahine Kuini, Tama Pilinisi Kalauni, tapu mo Ata, mo e Hou’eiki e Fonua. Tapu mo e ‘Eiki Sea e Fale Alea ‘o Tonga, fakatapu makehe heni ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga pehē ki he Hou’eiki Minisitā e Kapineta, Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki, Hou’eiki Fakafofonga e Kakai. Tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua Mafimafi fakalākoifie ‘a e Tu’i ‘o Tonga, fakalaumālie lelei ‘a e Tonga kotoa pē, ko ha ‘Otua ia ‘oku ne fakalaumālie lelei hotau Pule’anga, tau fonua tō ai fu’u tāpuaki ko eni, vai mā’ui’ui ai e fonua, lava ai e ngaahi ngafa mo e mo’ui ‘a e Tonga, ko e tataki ia ‘a e Pule’anga.

Fakafeta’i pē ki he ‘Otua he fakalaumālie lelei e Fale ni, ka ‘oku ou lave’i ‘e hoko atu ki he Lipooti ‘A’ahi 2020/2019 Vāhenga Tongatapu 8, ‘isa.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a ki lalo Minisitā, te’eki ke ‘osi ‘eku fakahoha’a. Ko e ‘uhinga ‘eku fakahoha’a atu he fika 8 he ko e fika ia ‘oku ‘i mu’a, ka ko e ‘uhingá ko e ‘asenita na’e tēpile’i ‘aneafi ko e Feitu’una, ko e anga pē ia ki’i hua he ‘aho ‘alotāmaki ni, ke fakatokanga’i ma’u pē mu’omu’a kae toki hoko atu e kau muiaki. Pea ko e lea ia ‘a e folofola, ka ‘oku ke ‘unu kimu’a sai ke ke ‘unu’unu kimui. Ko hono fakakātoa me’a mai ...

<005>

Taimi: 1024-1029

Sea Komiti Kakato: ... ‘Eiki Fakafofonga ka ko e ‘Eiki Minisitā Vāhenga Niua 17 me’a mai.

Fakama’ala’ala Lipooti ‘A’ahi Vāhenga Niua 17

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu’una Sea mālō e kei fakalaumālie kei ma’u ivi ma’u ‘o e tu’unga ‘o e tataki ‘o e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato tapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Sea kae hoko atu ai pē mu’a ‘a e lipooti ‘a Niua 17. Sea ko u tui au ia ‘oku napangapangamālie e me’a kotoa ia fakatatau ki he lipooti. ‘Oku ‘i ai pē ki’i me’a si’isi’i pē te u toe ki’i fakaafe’i pē moutolu ke mou toe ki’i me’a pē ki ai pea tau hoko atu tautolu.

Ngaahi fiema'u vivili Lipooti 'A'ahi Niuua 17

Network telefoni

Sea ko e ki'i me'a pē ia 'oku fie fanongo mai e foki e kāinga ko e 'uhinga ko e *network* ko ē ngāue'aki e telefoni 'oku 'inasi pē ai e ki'i kolo 'e 3 'i Niuafou toenga kotoa e kolo 'e 5 'ikai. Nau omi pē ki kolo 'o toki telefoni mai ki ai foki pē ko ē he po'uli 'o tātākoto ai pē 'o toki ma'u pē he 'aho 'e taha kapau 'e o mai ki kolo. Sea ka 'oku sai pē kuo 'osi fai e muimui'i ia pea tā ko ē kuo 'osi ngāue ki ai 'a e Kapineta ia pea mo e 'Eiki Palēmia ka ko u fiefia au ia he'ikai ke u toe lave au ia ki ai, kuo 'osi mahino ia kuo hoko atu 'a e ngāue ia ke fakakakato.

Uafu Niuatoputapu

Sea 'oku ou fakaafe'i 'e au ia 'a e Hou'eiki Komiti Kakato ke mou me'a mu'a ki he fakatātā 'uhinga ke tau hoko tautolu ki ai ko 'ene lava pē 'a'ana ko ia ko 'ene 'osi ia 'a e lipooti 'a Niuua 17 ia. Koe'uhí he ko u 'ilo 'e au ia ko e ngaahi me'a kātoa ko eni ia kuo napangapangamālie. Ko u fakalea atu he lipooti ko ia 'o e 2020 peesi 20. Ko e fakalahi 1, fakalahi 2, fakalahi 3. Ko e tau ena 'a e *MV* 'Otu Anga'ofa 'i he Taulanga Futu pea 'oku ou tui 'oku mou me'a hifo pē hangē ko ē ko e lau 'a e himi, 'Oku nau kei tokotona hangē ha fanga sipi matenoa, 'ikai ha taha ke tauhia 'a e vaivai mo e faingata'a'ia. Ko e tu'unga ena 'oku 'i ai 'oku kei si'i motu foki e uafu, fakafeta'i 'oku lava 'a Niuatoputapu pea tu'u mo honau fale tali fononga. 'A ia 'oku 'i ai e ki'i tā ia hena 'i he peesi fakalahi 8 peesi 27 ko e uafu ia 'a Niuatoputapu.

Uafu Niuafou

Ka ko Niuafou ena ko e motu ko ē 'a e uafu pea ko e anga ena hono fakahifo he taimi ni fakafeta'i 'oku 'i ai e ki'i mīsini ko e ki'i *backhoe* ko ena he peesi 21. Ko ia ia 'oku ne hoko 'a e fakahifo. Tuku mai mei he vaka ki uafu hanga he ki'i mīsini 'o uta mei ai 'e takai mai ia ko ena 'oku maumau foki kātoa e fo'i 'elia ia ko ia 'ikai ke lava ha ki'i me'alele ia 'o toe lele ai. Ko e *backhoe* pē ko ena 'oku ne hanga 'o fetuku leva mei ai 'ohake tuku ki 'olunga ki he fo'i kongā ko ena ko ē 'oku musie 'i he peesi 20 pea toki omi leva 'a e kakai 'o to'o mei ai 'enau koloa. Ko ia 'oku fai pē 'a e fengāue'aki pea mo e 'Eiki Minisitā 'o e *MOI* fei mo feinga'i leva ke ngaahi kimu'a he Kilisimasi pea 'oku 'i ai pē 'emau faka'amu 'e a'u ki ai kuo 'osi hoko lelei hifo kae lava e fanga ki'i me'alele 'o pehē hifo pehē hake pehē hifo pehē hake 'i he uafu ko eni. Ko e uafu eni 'oku 'iloa ko e uafu eni 'oku ui ko e Taulanga Futu eni pe ko e Taulanga ko 'Ifea.

Sea ko e peesi 23 'oku 'i ai e fa'ahinga fakaheka 'e taha 'o e kāinga kapau te mou me'a hifo pē ki ai ko e si'i fefine ena 'oku si'i kaka hake 'i he ki'i sitepu, peesi 23 pea ko 'ene kaka ko ia 'oku pau ke tu'u 'a e toko ua 'i lalo tu'u e toko ua 'i 'olunga pea kapau 'e faingamālie 'oku kaka hake mo e tokotaha ai ke ne pukepuke hake ke a'u ki 'olunga. Ko e 'ai pē ke mea'i pē 'e he Fale 'Eiki ni si'i tu'unga faingata'a 'oku 'i ai 'a e kāinga ko 'ene houhou ko ia 'a e Taulanga ko 'Ifea ko e founa leva na'e fetuku hake 'aki e vaká 'o kaka sitepu ki 'olunga. Pea ko ia 'oku ou fakaafe'i pē 'a e Fale 'Eiki ni ke mou me'a ki ai ka 'oku 'ikai tuku e ngāue pea mo e feinga ke fakakakato si'i feinga koe'uhí ko e taulanga pea mo e ...

<007>

Taimi: 1029-1034

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : ... fiema'u vivili 'a e kāingá 'i he Malau-'o-Vailahí.

Hala

Ko e peesi 24 ko e hala ena ko ena 'i Niuafu'ou'ena, hala sima ko ená. Kuo 'osi fetaulaki e halá mei 'Esia 'alu ki Sapa'ata. Ko e kongá ena 'e taha ko ē na'a ku fakamatala ki aí. 'Oku ai leva mo e kongá 'e taha 'e toe lele mai ia he faha'i hemá 'i he'ene tu'u ko ena 'a e fakatātā, pea 'e 'ai leva, kuo 'osi kamata ngāue ai pē mo e kau ngāue he ki'i folau atu 'a e motu'á ni pea mo e 'Eiki Minisitā Mo'u'í 'o ma, 'o me'a pē 'Eiki Minisitā Mo'ui ki ai, 'osi kamata 'enau fakapuha mai 'a e fo'i 'a e ki'i ngoue tō matala'i'akau. Ko u tui ko e a'u ki Tisemá kuo mau Kilisimasi mautolu 'i he ki'i hala ko ení pea mo e ngoue matala'i'akau ko ení. Te mau fakalea atu ki he 'Eiki Minisitā MEIDECC, to'o mai mo 'emau maama 'uhilá fokotu'u 'i loto 'a e ngaahi pou *solar* ko ená ke maamangia 'i he taimi ko ē 'oku fai ai 'a e fakamālohisinó 'i he po'ulí pea felele'aki 'a e ngaahi me'alelé. 'Oku lava ke, 'io ke fakakakato kimu'a 'i he Kilisimasi. Te mau feinga ke lava eni kimu'a 'i he Kilisimasi, pea ko e anga ena e hala ko ia 'a Niuafu'ou'. Neongo 'oku 'i ai pē mo e ngaahi feitu'u 'e toe fiema'u, ka he'ikai tuku. Ko e 'osi ená pea mau toki hiki atu ki he ngaahi fo'i hifo ko ia 'oku toe tokatāmaki ange 'i he Vahefonua Niuafu'ou'. Ko Niuatoputapu 'oku 'i ai pē 'a e founga 'e fai ki ai, ko e me'angāue pē ko 'ene tō atú pē ko e lava kātoa ia 'a e 'ū ngāue ko iá.

Mala'e vakapuna Niuafu'ou

Ko e peesi 26 pē Sea, ko e natula ena 'o e mala'e vakapuna ko ena 'a Niuafu'ou'. Kapau te mou me'a hifo pē ki ai, ko e hūfanga he fakatapú ko e hū'anga puaká ena ko e to'anga ena e vakapuná. Fakafeta'i pē he ko e me'a 'a e kau ngāue 'oku fai ko hono tanumaki pē pea molomoloki kehe pē ke lava 'o fakahoko 'a e ngāue 'oua na'a tu'u. 'A ia ko e tu'unga ena 'oku 'i aí. Mau faka'amu pē mau kau mai he 'inasi he, 'o e valitā ko ia 'oku valitaa'i pē 'oku sima'i 'a e mala'e vakapuna pē ko e tō'anga ko ia e vakapuná, ka lava ia ko e fu'u fakakoloa 'aupito ia ki he kāingá.

Maama sola

Ko e peesi 28 Sea, ko e faama *solar* ia ko ē fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā ko ia 'o e MEIDECC ko ena 'oku, ko e kamata ena pea kuo 'osi kamata ke fola 'a e ngaahi la'i panelí pea 'oku mau 'amanaki pē ki he ta'u fo'ou' kuo fakahoko e ngāue ko iá pē kuo huufi e *solar*.

Fiema'u fana'i fo'i hū'anga ki Tafahi

Peesi 30 ko Tafahi ena, pea ko e anga ena e folau ki aí. 'Oku 'i ai pē ki'i me'a Sea 'oku fai 'a e faka'amu ki ai pea 'oku 'osi fai 'a e talanoa pea mo e 'Eiki Minisitā Fonuá, ki hano fana'i 'a e fu'u maka 'e 2 'oku lolotonga nofo ia 'i he loto'í, 'i he hū'anga ko ení. He ko e mamahá kala toe lava hū e vaka ia. 'A ia kapau 'e fana'i 'aki ia 'a e 'one ko eni ko eni 'a e sōtiá ko u tui ko 'ene mavaeua ia 'a e ongo fu'u maka 'oku na 'osi fakata'ane naua 'i he loto'i avá, ka ko e anga ena 'o e si'i mo'ui 'a e kāingá, ko 'enau taú pē nima mo va'e toho e vaká ki 'uta. Ki'i fana'i si'isi'i pē.

Sea ko e fu'u sitepu ena tu'u 'i Tafahi pē ena tokoni ki he hake ko ia 'a e kāingá, ka 'oku fai pē kole ki he 'Eiki Minisitā MOI. 'Oku ai e tafa'akí ko e pamu...

Veivosá Taka : Sea 'e loto fiemālie pē Fakafofongá ke fai ha ki'i fehu'i'?

Sea Komiti Kakato : 'Io.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea, ko u kole atu mu'a Sea 'oleva mu'a ke 'osi ai leva 'eku fakahoha'á...

Veivosa Taka : Mālō Sea kae toki fehu'i pē?

Sitepu kaka'anga ki Tafahi

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Kae toki fai e fehu'í Sea, mālō. Sea, ko e sitepú ena pea 'oku 'i ai 'oku fiema'u, ko e kolé ke 'ai mu'a 'e pamú ke tokoni ke si'i pikipiki ai 'a kinautolu ko ia te nau hake he sitepú 'e tokoni 'aupito ia. Piki pē mo nau hake ai, ko e tafi e pupuha pea mo e faingata'a ko ia e 'ahó pea nau piki hake ai 'o a'u. Ko e fō'i sitepu ena ia 'e 154, kau ia he fakamālohisino lelei kia nautolu ko ia 'oku fiema'u ke fakamālohisinó. Ko e hake mei lalo ki 'olunga. Ko ia. Sea ka ko u tui au ia ko e fakatātā ena ko 'ene lava ia 'a e fakatātā ko ena. 'Oku 'i ai pē ngaahi me'a ia 'oku 'i he lipootí 'oku ou 'osi kole pē ki he 'Eiki Minisitā mou kātaki toki me'a pē mu'a ki ai, koe'uhí ko e taimí pea mo hono 'alungá 'e Sea.

Kae tuku mu'a ke u ki'i 'oatu ai leva Sea...

<008>

Taimi: 1034-1039

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... 'a e na'e sonata 'a Ha'apai ko 'ene a'u ange ko ē ki Niua 'oku ui ia ko e solanata 'e fakatatau ki he teuteu ke fokotu'u homau sola pea 'oku ui leva ia 'i Niua, 'i Niua ko e solanata. Ko e ki'i solanata eni 'a e kāinga na'e kohikohi pē ia pea 'oku 'osi fakafasi 'e mahalo pē na'a tāa'i mai ia 'i he letiō 'i he uike kaha'u kau hanga mu'a 'o ki'i lau'i atu mu'a 'a e fō'i solanata ko eni na'e fa'u 'i he folau atu 'a e ki'i kau folau ko eni pea mo e kulupu ko ia mei he Fale Aleá. Na'e ui pē ko 'Oua Na'a Li'ekina. Fakaleveleva e Hau tulou kau hūfanga, māa'imoa e fekau kakau he vahanoá. Tala fungani e folau vīsone ke a'u ki Niua, si'i Ongō Niua ē ke 'oua na'a li'ekina.

Ua, 2020 'o Siulai kamata'i e folau 'a'ahi, ko e vīsone ne kamata 'i he Malau 'o Vailahi, 'ahia e ngaahi fonua he lelei ma'a e kakai, tala e fatongia ke mahino hono angafai, lato e fekau kae siu ki Tafahi ke kakato e vīsone na'e pole ki ai, Niuvākai na'e 'ikai tauala kae tuiaki, Inu 'enau kae kehe ke ikuna'i, he'ikai hahalu he ko e pole 'i loto, vahanoa e 'ofa kae lūsia fakaongo. Potungāue *MIA* hota fatongia ke fakakakato, Fale Alea 'o Tonga manatua si'i to'eloto.

Ko e faka'osi leva Sea 'oua na'a li'ekina timi *MIA* mo e mau tatau, kite tou kāinga 'o Fusitu'a mo Ma'atu. Kuo lava e vīsone tuku ā ke mau folau, ka ake ha manatu 'oua na'a ngalo mātou, ke 'oua, 'oua 'oua na'a li'ekina au. Sea mau fakamo'oni fakataha atu pē pea mo e lau ko ia 'a e Saame 23 Ko homau tauhi 'a Sihova he'ikai te mau masiva. Sea ko e ngata'anga ia e Lipooti 'a Niua 17 fakamālō atu fokotu'u atu ke tau tali Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō mālō Minisitā.

Veivosa Taka: Sea. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko u fakamālō ki he lipooti faka'ofa'ofa kuo fakahoko he Fakafofonga kae 'uma'ā ko e Minisitā Fakalotofonua. 'Eiki Sea ko e 'uhinga pē 'eku ki'i fokoutua atu Sea he 'oku toe langa'i e

manatu ki he, ki he anga e, 'a e faingata'a kuo tofanga ai e 'a e kāinga ni.

'Eiki Sea peesi 23, peesi 28, peesi 30, peesi 31 'Eiki Sea ko e me'a 'uluaki pē ko 'eku, ko u fiu hono kumi kuo u 'ikai ke u lava 'o ma'u e, 'a e peesi ko eni 'a eni na'e 'a e solanata. Ko u kei kumi ka 'oku 'ikai ke u 'ilo pē ko e peesi fē ia kau kamata atu he me'a kae toki fakahoko mai pē he 'Eiki Minisitā. 'Eiki Sea ko 'eku, mou me'a ki he peesi 23 ko e tatau tofu eni Sea 'o Lulunga mo Mu'omu'á. Ko 'eku vakai ki he fakaheka ko eni 'Eiki Sea hangehangē kia au ko e *barge* 'oku fai ai 'a e fakaheka ko e heka mei he lafalafa ki he vaka, vaka lahi. Pea hangē ka au ko e taimi 'aho eni 'a e fakaheka ko eni 'oku fakahoko ko e taimi 'aho eni 'oku fai ai 'a e fakaheka ko eni. Ka ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ko 'ene 'omai kiate au 'a e ngaahi me'a ne u talu 'eku tangi mei ai mei he, 'i he taimi na'a ku 'i heni ai Sea ko u manatu'i pē 'a e faingata'a e ngaahi fakahifo mo e fakaheká. Ka ko u poupuu atu ki he peesi 28 'ene 'omi e 'ata totonu 'a e ngaahi me'a ne fai ai e fakahoha'a. Ko e peesi 28 'Eiki Sea ko e na'e 'i ai 'eku fie hua ki he 'Eiki Minisitā, ko u talaange Minisitā ko ho'o lipooti 'oku faka'ofa'ofa pea ko e 'Eiki Minisitā 'o e Feitu'una ka ko e taimi ko ē te ta kole fakataha ai ki he Pule'anga ko e taimi ia 'e fai ai e kehekehe ke ke lava koe kae toki fai atu e feingá ka ko u 'oatu pē 'a e fakamālō ki he ni'ihi ko eni ne nau fakahoko ia.

Ko e me'a pē ia ko u ki'i hoha'a ai au he peesi 30 'Eiki Sea ki he ngāue lahi ko eni kuo fakahoko he kāinga mo e faingata'a ko eni ka ko u 'oku ou sio au ki he peesi ko eni 30 mo e 31 ko e 'ata eni 'o Fotuha'a. 'Oku 'ikai ke toe, ke toe kehekehe 'a e puke ko ē vaká ke feinga'i ke fakahake ki 'olungá ...

<009>

Taimi: 1039-1044

Veivosa Taka: ... pea mo e sitepu ko ē, ka ko e me'a ko e ki'i sitepu ia ko ē 'oku si'isi'i ia ki he kaka ko ē ki 'olunga, ka 'oku ou fakamālō au ki he 'Eiki Minisitā ko e lipooti faka'ofa'ofa pea 'oku ou poupuu atu ki ai Sea, ka ko 'eku fehu'i pē na'e 'ai ke fai 'anenai ki he fo'i solanata, pē ko e peesi fiha ia ke u 'alu mo ia ke u ako 'o toe fa'u ha'aku ki'i fo'i kongā ai Sea, pea mo e tahá pē, pē 'e fa'u fakakū 'a e fo'i ta'anga ko eni ki he peesi 30, 'a eni 'oku teuteu ngaahi ko ē ko ē 'a e uafu ko ia 'a e fo'i fana ko eni 'oku 'ai ke fakahoko. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu he lipooti faka'ofa'ofa, pea 'oku ou fokotu'u atu poupuu atu ke tali. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga Ha'apai, toe me'a mai pē ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu'una Sea, Sea 'oku ou tui pē foki 'oku hoha'a 'a Ha'apai koe'uhí ko e 'ai 'emau ki'i solanata 'amautolu ke fakatatau ki he'enu sonata. Sea ko e solanata ko ena 'oku 'asi ia 'i he tu'a takafi, ko e tu'a takafi ena ia 'oku 'i ai 'a e ki'i fo'i solanata ko ena, 'oua te mou toe 'eke he 'oku 'asi ia 'i he tu'a takafi ia 'oku 'ikai ke 'asi mai ia 'i he me'a ka 'oku 'asi ia 'i he tu'a takafi. Pea mo kátaki pē. Sea 'oku ou fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Poupuu. Mālō.

Poupuu'i fakakaukau tanu sima hala Lofanga mo e ngaahi motu kehe 'i Ha'apai

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, pea tapu mo e Hou'eiki e Komiti

Kakato, ki'i miniti pē ia 'e taha. Ko e fakamālō ki he Fakafofonga 'i he lipooti faka'ofa'ofa ko eni kuo fakahoko mai ka ko e fiefia pē 'a e motu'a ni ia ke me'a 'a e Hou'eiki ke 'ai hake angé kalake la'itā ko eni e hala sima, 'uhingá na'e 'i ai e ta'u 'e taha na'e lava ai e motu'a ni 'o 'a'ahi atu ki he vahefonua ko eni, pea ko au mo e 'Eiki Nōpele taimi ko ia na na'e fakatangi mai e kāinga pea na'e lava pē 'o tokoni atu ki'i tangai sima. Ka ko eni faka'ofa'ofa e, ka ko e kau eni he hala faka'ofa'ofa mo'oni pea 'oku ou tui ko e me'a eni na'e kolé Sea na'e fai ko ē hono kole ko eni pea na'e lave ki ai e Fakafofonga Ha'apai 12 ki he ki'i motu ko Lofanga. Ko e natula ena ko ē ko e ki'i fo'i hala pehē na 'a ē ko ē 'oku 'amanaki ko ē 'oku nau faka'amu ko ē ko ē ke fakaava ki Lofanga, pea na'e 'ohake 'e he Fakafofonga 13, pea 'oku natula tatau mo e motu he Vāhenga 13 'a Ha'apai ko 'O'ua, 'a ia ko e faka'amú ia Sea ke, ka lava e ki'i hala ko eni, 'a ia 'oku fai ki ai e ngāue ko eni 'i he taimi ni, mautolu ko eni kau Nōpele mo e Fakafofonga na'a lava ko eni ke fakahoko hono sima'i pehe'i ki'i hala 'o Lofanga.

'A ia ko Lofanga ia ko e fakamatala foki 'a e Fakafofonga Niua ia 'e toe foki mai ki he tafa'aki 'e taha, ka ko Lofanga ia ko e fo'i konga pehē na pē ia 'e taha kuo 'osi lava ia, pea 'oku ou tui 'e ka lava ia 'e hoko atu ki 'O'ua, 'oku ou tui 'oku 'i ai e ngaahi motu ia 'i Vava'u mahalo ko Hunga mo me'a 'oku natula pehē ni, ka ko 'emau faka'amú ia ke mau ki'i kamata atu 'i Lofanga ke lava ia, ka 'oku ou fiefia au he hā omai he 'ū tā ko eni 'a e Fakafofonga Niua ko e natula ena ki'i fo'i hala 'oku kole ki Lofanga pea 'oku ou fiefia pē au ke u tu'u 'o fakamālō'ia mo, Fakafofonga Niua, ko e ki'i fo'i hala pehē te mau muimui atu 'i ho'o ki'i fo'i sīpinga ko ena, sima'i'aki e ongo motu ko ē, ongo motu ko ena 'a Lofanga mo 'O'ua 'oku na natula tatau, pea 'oku mau faka'ānau pē na'a fai e feinga ke, na'a lava ke fakahoko ka 'oku fakamālō atu 'aupito ki he, ko e tu'u pē ia 'o fiefia he, ta ko ena 'oku lava pē ia 'o pehe'i 'a e halá pea 'oku mau faka'amu pē 'e hoko atu ki he fanga ki'i 'otu motu ko eni 'i Ha'apai, mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakahoha'a atu. Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu ki he Hou'eiki. 'Eiki Sea 'oku tu'u pē au ke u muimui atu ki he me'a 'a e Nōpele. 'Oku ou nofo 'o sio ki he ngāue ko eni 'Eiki Sea 'oku 'i ai e, 'a e fa'ahinga taukei ko ē 'oku, ko e *creative, creativity*, ma'a lahi, kapau 'e pehe ni, tau pehē ko e hangē ko e ki'i hala sima ko ē, nofo pē 'o fakakaukau Sea, lava pē ngaahi fu'u luoluo ia he ngaahi feitu'u 'i he taimi ko ē 'oku tuai ai e ngāue, 'ai pē ko hono sima'i pē 'ona ia, tuku ai pē ai ke fakataimi. Ko u nofo 'o fakakaukau ki he kakai e fonua 'Eiki Sea, kapau 'e ma'u. Ko e ngaahi fonua lahi foki ia kuo nau 'alu nautolu he hala sima, *Hawaii*, ko e ngaahi motu, kiate au ia ko e ki'i founa ma'ama'a eni ia 'o e ngaahi luoluo, pea ko ia 'oku ou fakamālō atu pē au, nofo pē au 'o fakakaukau ki he mahalo pē ko e ki'i kāinga, ki'i kāinga 'oku 'atamai fakapotopoto mo 'atamai, 'oku ou tui 'oku nau fakakaukau pē hangē ko e ki'i me'a ko eni na'e lave ki ai 'a e Minisitā 'ai ki'i fo'i matala'i'akau 'i loto, pea 'omai mo e sola ki loto, 'oku pehē ngaahi feitu'u lahi ia 'Eiki Sea.

Pea 'oku ou tui 'oku hanga pē 'e he ki'i fo'i la'itā ko ē 'o faka'ata mai kia kitautolu Hou'eiki, faingofua pē langa ia e fonua...

<005>

Taimi: 1044-1049

Mo'ale Finau: ... ma'ama'a pē ia ko e loto 'ave 'etau taukei mo 'etau, ko ia fakamālō ki he Minisitā ki he ki'i la'itā na'e faka'asi 'anenai e fu'u kakai tokolahi na'a nau a'a he tahi, ka ko u fakakaukau pē 'oku tokolahi pehē 'a Niua pē ko ha, pē na'e, ko ha kau uta atu ia mei Tonga ni 'o 'ave 'o nau 'asi he la'itā ka ko 'etau sio ki he *creativity* 'ene 'asi, 'ai ha ngaahi feitu'u 'atu ha fu'u kakai tokolahi ha fu'u vaka 'asi mai ha fu'u la'itā pea 'oku hā faka'ofa. Sea ki'i la'itā

ko eni he mala'e vakapuna fu'u hua 'a e fanga puaka lava pē ia 'o 'omai mei ha fo'i feitu'u 'e taha 'omai 'o faka'asi mai ki hē, ka tau sio leva ki ai Sea ki he me'a ko e *creativity* 'oku ne hanga 'e ia 'o ngaahi e loto ke tau ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko e *reality* 'a e tā 'oku 'ikai ko ha *create*.

Mo'ale Finau: Ko 'eku 'oatu pē 'e au 'a e fakatātā Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e *reality* ē 'a e mala'e 'io ko ia.

Mo'ale Finau: 'Oatu pē 'e au e fakatātā 'oku fakafōtunga mai he 'ū 'ata ko eni Sea 'a e ngaahi me'a lahi ke tau tokanga pea tau toe ngāue mālohi, pē ko e tā na'e 'omai mei fē 'o fokotu'u ka ko e hangē ko e la'itā ko ē mou sio hua e fanga puaka ka tō e vakapuna ia hē 'ikai ke lava ia he fo'i luoluo ko ē ka 'oku 'asi mai foki ia 'Eiki Sea ki he'etau fakataha. Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Minisitā fakamālō atu ho'o 'omai e me'a ko eni ke tau tokanga ki he'etau ngāue pea ko u, te u foki pē ki he ki'i hala sima te u foki ki Ha'apai takai he hala 'uta. Te mou toki 'ohovale moutolu mou ō ange he hala 'uta ko eni 'a eni ko eni 'oku teuteu ko eni ke tanu ko ē he ngaahi kilomita 'oua toe ō ange he te u hanga 'e au 'o sima'i kātoa e hala 'uta 'aki e ki'i sēniti ko ē 'oku ma'u tā 'oku lava pē ia. Ko ia Sea ko e ki'i fakahounga ē 'oku 'oatu ko eni mālo.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea kātaki pē mu'a Sea ka u ki'i ...

Sea Komiti Kakato: Mo ki'i taitaimi ke u mānava atu. Ko e Mala'e Vakapuna Kuini Lavinia ē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia

Sea Komiti Kakato: Pea ko e hala ko ena 'oku mou feme'a'aki ai ko e Hala Laufilitonga ia kae hoko atu ā e feme'a'aki ke mahino pē ki he kakai ko e *reality* 'oku fai ai e tā ko eni 'oku tau talanoa ki ai. Pea ko e Taulanga Futu leva 'oku kongā ua, ko 'Utuloa mo 'Utunou. Ko 'Utuloa ena 'oku tau ki ai e vaka me'a mai.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia Sea ko e hā e kaunga 'a e ki'i fo'i hala 'oku fakahingoa ki ai ho hingoa fakatenetene.

Sea Komiti Kakato: Ko e motu'a ni ia mālo.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō, mālo Sea, Sea 'oku ou fakamālō atu au ia 'i he fakamahino ki he Fakafofonga Fika 12 'o Ha'apai. Ko e *reality* ena 'oku 'omai 'e he la'itā ko ena ka ko e loto ko ē 'o e kāinga mahino pē 'oku fōlahi honau fo'i mafu. Pea ko e taimi ko ē 'oku 'asi mai hangē ko ē 'i he hua'anga puaka ko ena ko e mahino pē ko ē 'e tō atu ko ē 'a e vakapuna ngāue fakafonua feinga'i ke *patch* e ngaahi me'a 'oku me'a tāmoloki ke mā'opo'opo. Ko e taimi ko ē na'e tō atu ai 'a e vakapuna hangē ko ē ha fanakohu ka 'oku 'alu pē vakapuna 'alu. Pea ko ia ai Sea ki'i mafu si'isi'i foki 'a Ha'apai. Ko Niua fo'i mafu.

Veivosa Taka: Sea 'oku ou fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki faka'ofa'ofa e feme'a'aki pea tokanga'i na'a mou toe tuputāmaki.

Veivosa Taka: Ko e, tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae, tapu mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko u hangē 'oku ou ki'i mofuta he me'a 'a e Minisitā ki Ha'apai ko e mafu fōlalahi na'a nau tōmui mai nautolu he tau pea tuli ia 'e Tupouto'a ke nau foki ki Niua pea 'oku ou tui ko e kongā pē ia Sea 'oku ou fakatonutonu ki ai mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea kae faka'osi atu 'eku, Sea ko hotau tala tukufakaholo ia, pea fielau pē ko e kau to'a ia 'a e fanga kui ia 'amautolu kimu'a. Ko e me'a na'e 'iloa ai 'a Niua na'a nau ō mai ki he tau pea fekau mou ō pē moutolu 'o tō 'etau me'a 'etau koloa tukufakaholo 'atautolu ko e 'ufilei, pea ngoue'i koe'uhí ke kai ai 'a Ha'apai, Vava'u pea mo Tonga 'eiki. Ko e me'a ia na'a mau foki ai mautolu ki ai. 'E Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko u fakamālō lahi au he tali he Fale 'Eiki ni ka ko u sio ki he ongo tama Ha'apai 'oku 'i ai foki 'etau lea 'oku pehē 'oku tupu pē 'etau fa'a hē ko 'etau fehokaki he siakale kehe.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia Sea 'oku ou fokotu'u atu ke tukuange 'a e lipooti 'a Niua 17 ke tau tali mu'a mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko e to'a 'o Niua 'enau hiki e tumu'aki 'o Niuafo'ou 'o tuku ki Tafahi ko e hiki fonua ia. Pea ko e mu'omu'a 'a Tongamama'o 'o Loto Tatau 'oku ou tui mahalo ko e, hangē ko e ta'anga 'a e Fakafofonga mei Hihifo tuku ki he tangata fana ke ne fana'i e taungapeka 'ilo he a'u 'eku lea. Ko e tala ia 'o e Tavake 'o Vailahi me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Poupou ke faitokonia Niua ko e tu'unga faingata'a 'i ai nau mo'ui kau ai vai

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito Sea, tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Nōpele, Hou'eiki Kapineti kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai...

<007>

Taimi: 1049-1054

'Eiki Minisitā Mo'ui : ... mālō Sea e ma'u faingamālie pea mālō e laumālie 'a e Feitu'una. 'Uluakí 'oku ou fie fakamālō lahi ki he Fakafofonga 'o Niua 'i he 'omai 'a e ngaahi 'imisi tā pea mo e ngaahi nāunau mo'oni 'o e mo'ui faingata'a 'aupito 'oku tofanga ai hotau kāinga 'i he ongo Niua. Pea 'oku 'i ai 'a e poupou lahi 'a e finemotu'á ni ki he Fakafofongá he na'a ma lava atu 'i he uike kuo 'osí ki Niuafo'ou.

Sea ko e, 'i he peesi 10 mo e 11 'oku 'i ai 'a e ngaahi fiema'u ai ki he Potungāue Mo'uí pea ko u 'osi fakahoko ange pē ki he Fakafofongá te u 'ave 'a e ngaahi fiema'u kātoa ko iá pea he'ikai ke u toe lave atu ki ai. Sea 'oku 'i ai e tui 'a e finemotu'á ni ko e fa'u lao 'oku fakahoko 'e he

Fale Alea 'o Tongá, kae 'ikai ke lavemonū ai 'a e Hou'eiki mo e kāinga mama'o taha mei Tonga 'eiki 'a ia ko e ongo Niuá, 'oku 'i ai 'a e fu'u fiema'u ke tau fakakaukaua 'a e tafa'aki ko iá ke mahino pē 'oku a'u 'a e ngaahi faingamālié ki he hou'eiki mo e kakai 'o e ongo Niuá.

Ko e Mala'e Vakapuna Kuini Laviniá ko e mo'oní eni Fakafofonga 12 'o Ha'apai. Na'a mau tu'uta he mala'e vakapuna ko ení na'e mālohi 'aupito 'emau tu'utá pē ko e tō ki he mala'e vakapuná 'Eiki Sea, kae mālō ko e taukei 'a e kapiteni mei he Lolo-'a-Halaevalú Kapiteni Fa'asolo mo *Wolfgramm* na'e mālohi ka na'e *stable* 'aupito 'emau tu'utá. Pea na'e mahino 'aupito 'a e 'ikai ke tokamālié 'a e *runway* 'o Kuini Lavinia *Airport* he na'e ki'i hopohopokia 'a 'emau kamata e lele 'a e vakapuná 'i he *runway* ko ení pea 'oku 'i ai pē 'amanaki. Fakafofonga 12, ko u tui ko e toe 'i ai pē ha *emergency* 'i he kaha'ú 'i Niuá te u kole atu ke ke me'a mai ke tau lava atu ke ke me'a tonu ko e *reality* eni 'i Niuá.

Sea kātaki ko e faka'osí pē ko e tu'unga e vaí ko hono 'uhingá na'e 'omai 'e he lipooti mei Vava'ú kae 'uma'ā foki 'a e lipooti ko ení 'a Niuá. Ko e fatongia 'o e Potungāue Mo'uí ke ngāue fakataha pea mo e ngaahi komiti fakaekoló fakahoko e ngaahi fale'i lelei ki he ngaahi komiti kae 'uma'ā foki hono sivi 'oku malu pea hao 'a e vaí ki he kāingá. Ko e ngaahi tafa'aki ko ia ki he fakalaine mo e ngaahi mīsini ke mālohi hono tufaki 'o e vaí 'i Vava'u foki 'oku fu'u tokolahi 'aupito. Ko e ngaahi fatongia ia ko iá 'oku 'ikai ke 'i he Potungāue Mo'uí ka 'oku tokoni 'a e Potungāue Mo'uí ki he ngaahi komiti fakaekoló. Ko u fakamālō lahi ki he Fakafofonga 'o Niuá pea fakamālō lahi Sea 'i he ma'u faingamālié, mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō, me'a mai 'a e 'Eiki Nōpelé.

Lord Fakafanua : Fakatapu atu ki he Feitu'una Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. 'Oku ou fie tu'u pē ko e 'uhingá ko e lipooti eni e ongo Niuá pea 'oku fai e tokanga ki ai, hangē ko ē 'oku fakavahavaha'a mai ki Ha'apai. Ko e peesi 20 mo e 21 Sea 'oku mahino 'a e ngaahi fiema'u vivili ko ení 'a e kāingá. Ko e taimi ko ē 'oku fakahifo ai ko eni e utá pea mo e ngaahi faingata'a 'oku nau fe'ao mo ia 'i he uafú. Ka ko 'eku tokangá Sea ko e 'uhingá 'oku fokotu'u mai 'e he Minisitā ke fai ha ngāue ki ai 'a e Pule'angá kimu'a 'i Tisema. Pea 'oku ngalingali kiate au ko e feinga eni ke fe'auhi pea mo e fiema'u vivili 'a Ha'apai ki he hala ko ení 'i ho tofi'á Sea. Pea ko ia 'oku ou fie fakamanatu atu ki he Fakafofongá ke tuku makehe pē 'enau kolé 'anautolu he koe'uhí 'oku 'osi me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Ngāue Lalahi pea mo e 'Eiki Palēmiá ko e ngāue ko ení 'e fakahoko. Pea 'e mātuku atu 'a e Fale Aleá 'o muimui atu 'i he me'angāué ke fakahoko kakato e ngāue ko ení 'i he Hala Holopeká kimu'a 'i Tisema. Pea ko ia ai 'oku ou faka'apa'apa atu pē ki he kole ko ē mei he ongo Niuá kae 'oua te nau fakafekiki mai mautolu 'i he fiema'u vivili 'a Ha'apai na'e 'osi mu'omu'a 'emau kolé 'anautolu 'i Niuá. Pea ko e ngaahi faingata'a ia ko ená 'oku nau 'osi anga pē nautolu ki ai, pea 'oku, ko e me'a pē ia 'a e natula ko eni e Fakafofonga ko ení 'oku 'osi anga pē ia ki he hifo pēhē ko eni he'enau uafú.

Ke tñaki atu Kuini Laviniá ki he fakalea Tō'anga Vakapuna Niuafou'ou

'Eiki Sea 'oku 'ohake 'eku tokangá ki he peesi 26. Koe'uhi ko e peesi 26 'oku 'asi ai 'a e, 'oku hā mai hena 'oku sipela hifo pē ko e tō'anga vakapuna *runway* ena 'i Niuafou'ou. Ko 'eku fokotu'u atu ke fakatonutonu 'a e fakalea ko eni 'i he peesi 26, ke tñaki atu e Laviniá he ko e hingoa ia na'e fakahuafa 'aki 'e he 'Ene 'Afió Tupou IV 'a e *runway* ko eni 'i Niuafou'ou pea kapau 'oku te'eki ai ke mea'i 'e he Fakafofongá ko e *runway* ko ia 'i Niuatopotapú 'oku fakahingoa ia kia Kuini Mata'aho, he na'e takitaha 'a e ongo *runway* he Kuini. Ko ia ai 'oku Laviniá ē kae Mata'aho ē. Ko e 'ai pē ke mea'i 'e he Hou'eiki ...

Taimi: 1054-1059

Lord Fakafanua: ... koe'uhí ke t̄naki ki he lipooti ke faka'ofisiale 'ene kolé koe'uhí kae fai ha tokoni atu ki ai. Sea 'oku toe lave p̄e ki he me'a ko eni 'oku me'a mai he Fakafofonga ki he tu'u kalafi 'ikai ke u 'ilo p̄e ko e h̄a e 'uhinga 'oku toe fakapipiki mai ai e sonata. Ko 'ene toe fa'ifa'itaki ē 'e taha ki Ha'apai kapau te u kole atu ki he kalake 'ohake angé me'a ke lau he ko e sonata 'oku fiema'u ke laine p̄e 'e 14 ko 'ene 'ova p̄e ai 'oku 'ikai ke toe sonata ia 'oku sio'ata ia. Ko ia p̄e 'eku tokoni atu mo e pou pou atu ki he lipooti. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ka ko e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai. Hou'eiki ko e sonata ko e fo'i laini p̄e 'e 14 ka ko e fo'i palopalema 'oku ke talanoa'i ai k̄atoa ha 'uhinga ha fa'ahinga 'ataakai 'oku te fatu ki ai 'ete ko eni ia ko e sola ia ko eni ko Hēvani pea ko e nata ia 'oku 'ia 'Atonai hotau ngaahi matavai. Me'a mai Fakafofonga 'oku hangē ki'i 'a'ahi ni 'oku hangē 'oku magari lelei ki ho'omou feme'a'aki me'a mai 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu.

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e ...

Sea Komiti Kakato: Ko e lau Filitonga totonu ē mo e Nōpele Ha'a Takalaua mālō.

Lord Tu'ivakanō: Ki he Feitu'una 'Eiki Sea, pea tapu ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Sea ko e fakamālō p̄e ki he Fakafofongá 'a e lipooti ko eni kuo 'omai mei he ongo Niua. 'Oku, ko e hala ko ena na'e lave ki ai 'a e Fakafofonga 'oku mahino mai p̄e ko e founa ia 'oku tonu ke fai 'aki hono ngāue'aki ki he mala'e vakapuná he koe'uhí ko e funga fonua ia 'oku mahino p̄e maka ko u tui ko e maka eni 'oku tonu ke 'ave ki Ha'apai ke ngaahi 'aki e hala 'o Ha'apai. Pea 'e tolonga 'aupito ka ko e ka ko e, ka ko u tui 'oku, ko e toki tuku p̄e ki he Pule'anga ke nau fakakaukau ki ai pea 'oku tonu p̄e ke sima'i 'a e tō'anga 'i Niuafo'ou.

Tokanga ke 'oua ue'i teuteu 'a natula ki Tafahi

Pea 'oku, ko e me'a 'e taha ki he, ko e tokanga atu p̄e ki ho'omou ala ki natula ke fai e ngāue ko ena ki he fakalelei'i 'a e hū'anga ki Tafahi. 'Oku ou manatu ki he'emau 'a'ahi 'e taha ki Tafahi na'a mau fononga atu he vaka na'e fonu e fanga pele he ongo tafa'aki. Pea na'a mau ō atu ki Tafahi na'e lele lelei p̄e vaká 'o mau hū ki loto. Ko 'emau foki mai ko ē 'osi e 'a'ahí he efiāfi ko 'emau foki mai pea mau a'u ko ē ki Pasivūlangi kuo fetu'utaki ange mei Tafahi he'ikai ke toe lava ha vaka 'o hū ke mahino ko Tafahi ia ko e ha'u ia mei Vailahi. Pea 'oku 'i ai p̄e ha taha mei Vailahi 'e nonga p̄e he nau 'i fungavaka au ia pea ko e toutai ia. Kai kehe kau tokanga homou ala ki natula na'a hangē ko e me'a ko ena ho'omou fakalelei ko ē 'i Pasi mo Vūlangi. 'Ai pea maumau ai e 'a e fa'u 'a natula he ko ena 'oku kei palopalema p̄e 'a e me'a na'a mou ō fai ki ai ki Pasi mo Vūlangi. Tuku noa p̄e 'e moutolu ia he ko e kakai pau p̄e 'oku hū pea hū ki tu'a ko nautolu p̄e ko ē 'oku 'ikai ke nau 'i ai ha'anau kongá ki ai te nau 'ilo p̄e 'e nautolu. Pea ko ia 'oku faka'ofofa 'aupito 'a e lipooti ko eni. Pea ko u fakamālō ki he lipooti 'oku 'omai ka ko e me'a p̄e 'e taha ke tokanga ke mai ha kakai tonu ke nau hanga fa'u 'a e hala ko ena he 'ikai ke 'aonga e tanu ia ko eni 'oku fai e tanu holo heni. Ko e sima'i p̄e 'o hangē ko ena na'e fai ko eni 'i Niuafo'ou. Pea ko ia ko e fakamālō atu p̄e Fakafofonga pea tuku ā e sonata 'oku mo'oni e me'a 'oku 14 p̄e fo'i veesi na'a ke mo faai atu moutolu he 26 mo e fiha 'oku ngata p̄e he 14 'ai ke ngali ko e faiako koe. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea ki'i kole atu ai pē Sea ke u ki'i faka'osi atu ai pē, Sea 'oku fiefia lahi e motu'a ni ia 'i he fakakoloa e lipooti 'a e motu'a ni pea mo e feme'a'aki faka'ofa'ofa kuo fakahoko ki he ki'i lipooti ko eni. Sea mau taa'imālie ai pē he ngaahi tokoni kuo fai mei Tonga 'eiki pea fakamālō ai pē 'a e motu'a ni ko u fakamālō foki Sea ko e 'uhinga 'eku pehē 'e au 'e 'osi ki he Kilisimasi he 'oku 'osi maau 'a e fo'i pa'anga ia 'a ia na'e piti ia 'omai ...

<009>

Taimi: 1059-1104

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... 'e he kautaha fakahoko 'a Niuatoputapu, 'a ia ko 'ene 'osi ia 'a Niuatoputapu hiki nautolu ki Niuafou, ke lele 'a Niuafou. Na'e fokotu'utu'u pehē 'a e ngāue 'a Niuatoputapu he ko e me'a ko ia na'e fai faka, na'e 'i ai hono taimi 'ona koe'uhí ki he ngāue, ko e ki'i me'a ko eni 'a Ha'apai te'eki ai ke maau ha fokotu'utu'u ha taimi ki ai, pea 'oku ou tui kapau 'e toki lava he 2023 'oku ou tui ko 'ene toki maau ia fo'i ta'u 'e 5 hono fakakakato 'a e fokotu'utu'u ko eni e ngāue ki Ha'apai.

Ko 'eku lave atu ki he, ko u pehē foki ko e sōnata 'a Ha'apai, Niua solanata, pea 'oku 'uhinga kau ai e maama sola kau e me'a kātoa ki ai, kae 'oua pē kuo huufi homau sola, ko e 'uhingá ke me'a ki ai 'a e, 'oku 'ikai ko ha sōnata eni ia ko e solanata.

Ko ia Sea 'oku ou fakamālō lahi pea 'oku ou fakafofonga atu e fakamālō lahi he ngaahi tokoni kotoa pē kuo fai ma'a e kāinga koe'uhí mei Tonga 'eiki pea mo e me'a kuo feme'a'aki ai mau tali kotoa ko e fakakoloa ma'amautolu. Sea 'oku ou fokotu'u atu ...

Veivosa Taka: Sea 'oku ou fakatonutonu atu Sea, ko 'eku ki'i fakatonutonu pē 'aku Sea, tapu mo e Feitu'una ki he miniti, na'e me'a e Fakafofonga 'one pehē sōnata 'a Ha'apai, solanata ko e, ko e voka ia ko ē ko ē hono fakaniua'i ko ē 'a e sōnata, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e sola, ko e sola 'e faifai pea hoko ho'omo lipooti ko ha muli ia he'ikai fakatokanga'i 'e he Pule'anga ke fai ha ngāue ki ai, ko e sola ia, ko e vūlangi, 'e faifai ho'omou feme'a'aki pea 'e mea'i 'e he 'Eiki Palēmia ko e sola kimoutolu ho'omou lipooti.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Kae tokanga ia ki he'ene me'a fai 'ene lotu 'aukai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'E Sea mālō 'aupito 'oku 'uhinga ia ko e *solar* (*na'a ne sipela pea pu'aki e solar*), *solar* fakapālangi 'i he'ene a'u ki Niua. Sea ko u fokotu'u atu ke tau tali fakataha ai pē lipooti 'a 17 mo e lipooti 'a 8, 'a fika 8, 'a e Fakafofonga fika 8. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā, kae me'a mai e 'Eiki Minisitā Ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Ikai ko 'eku ki'i fehu'i, ko u fie fehu'i pē au ki he Fakafofonga. 'Oku fēfē 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a telelētīō 'oku 'i Tafahi ngāue'aki ho'o fetu'utakí, pea mo e, fēfē 'ū me'a ko ia ke, 'ai ke tau fanongo angé ki ai ke lipooti pē 'oku 'i ai ha me'a pehē.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea mālō ‘aupito Sea. Ko e me’a ia na’a ku fakahoha’a ‘anenai fekau’aki pea mo e telefoni na’e fai e, ‘osi fai e ngāue ki ai faka’asi pē he lipooti ‘oku fiema’u ‘e Tafahi ‘a e fu’u pou ‘e taha, fiema’u ‘i Niuatoputapu e fu’u pou ‘e taha ki Falehau koe’uhí ke nau si’i ke fakaa’u e *network* kia nautolu ‘ikai ke si’i a’u. Pea fiema’u leva ‘e Niuafo’ou ha fu’u pou ‘e 2. Sea ‘oku ‘osi fakahū mai ia ko e fo’i poloseki ia ‘oku ‘osi fakahū mai ia ki he Kapinetí pea ko e muimui’i ko ē ‘e he motu’a ni kuo ‘osi tali, ‘a ia ka tu’u e ngaahi fu’u pou ko eni ‘oku nau fekitengaki kātoa pē pea he’ikai ke toe ‘i ai ha me’a ia ‘e ta’ea’u ki Tafahi kātoa, ka ‘i he taimi ni kapau te nau fie telefoni ‘oku nau hifo ki tahi ‘o tā mai ai, ma’u pē ki’i *network* ai ko e lele ki tahi ‘o tā mai ai ki Niua pē tā mai ki Tonga ni, ka kapau leva ‘e tu’u e fu’u pou ko ‘enau tātākoto pē ‘i fale mo nau paepae pē ai ko ‘ene kakato ia ‘a e fakalalalaka ‘ene a’u ki Niua.

Sea ‘oku ou fokotu’u atu, tau tali fakataha ai pē mu’a ‘a e lipooti ‘a Niua 17, pea mo Tongatapu 8, ko e ‘uhingá ko e anga e tu’u ‘a e ‘ea pea mo hono angá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Tau pālōti. ‘Eiki Minisitā Fakafofonga Niua 17 tuku pē si’i lipooti ‘a e fika 8. Sai tau pālōti ko ia ‘oku loto ke tali e Lipooti ‘A’ahi 2020/2019 Vāhenga Niua 17, fakahā’aki e hiki homou nima.

Pālōti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Vāhenga Niua 17

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai e toko hongofulu mā fitu.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki kuo tali e lipooti ko eni, uisa he si’i kakau ‘a e fo’i maau inumia hono afuhia, tā koā ní ‘oku tanumia pē ‘i hono aka. Fakamālō mai ka tau mālōlō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ‘oku ou fie puke pē ki’i faingamālie ko eni ke u fakafofonga atu ai pē ko u fakamālō lahi Hou’eiki Mēmipa e Fale ‘Eiki ni, ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato, kae ‘uma’ā e Feitu’una Sea. Fakamālō atu e kāinga mei motu. Mālō mu’a si’i tali e lipooti ‘a e kāinga mei Tokelau Mama’o.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. ...

<005>

Taimi: 1104-1109

Sea Komiti Kakato: ... Hou’eiki tau ki’i mālōlō ai.

(Mālōlō)

<005>

Taimi: 1134-1139

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Kātaki pē Hou'eiki ko 'etau Sea Komiti Kakato 'oku poaki mai ko e putu. 'Oku ou fokotu'u atu ke le'ole'o pē 'a Tongatapu 5.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tapu pea mo e 'Otua Mafimafi 'oku 'afio 'i hotau lotolotonga tapu atu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga pehē foki ki he Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae 'atā ke fakahoko atu 'a e ngāue ko ia 'a e Komiti Kakato. Hou'eiki 'oku tau a'u mai eni ki he lipooti ko ia 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 8, pea 'oange 'a e faingamālie ko eni ki he Fakafofonga mālō ...

<007>

Taimi: 1139-1144

Fakama'ala'ala Lipooti 'A'ahi 2020/2019 Tongatapu 8

Semisi Fakahau : Fakatapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakatō, fakatapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tongá pehē foki ki he Tokoni 'Eiki Sea Fale Alea 'o Tongá pea mo kinautolu 'a e Hou'eiki Nōpele 'oku nau fakafongonga ko ia e Hou'eiki Nōpele e Fonuá. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí pea pehē foki ki he Hou'eiki Fakafongonga 'o e Kakaí. Fakatapu foki ki he Kalake Pulé pea mo kinautolu 'a e kau ngāue 'Ofisi 'o e Fale Alea 'o Tongá. 'Eiki Sea, ke tuku 'a e fakafeta'i mo e fakamālō ki hotau 'Otua Mafimafi mo 'alo'ofá koe'uhi ā ko 'Ene 'ofa ta'engata kiate kitautolú 'o ne fakahaofi mai 'etau mo'uí mei he ngaahi faingata'a kehekehe, ngaahi pole mo e 'ahi'ahi fehangahangai mo 'etau mo'uí, 'i he kuohilí na, kae 'omai 'etau mo'uí 'o tau a'usia lelei mai 'a e 'aho ko ení, pea 'oku ne fakafaingamālie e me'a kotokotoa pē, kae fakatahataha'i mai kitautolu ki he malumalu 'o e Fale 'Eikí ni, koe'uhi ā ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia mā'oni'oni kotoa pē kuo ne hanga 'o fakafatongia 'a kitautolu fakahoko he 'aho ko eni pea mo e kaha'ú na foki.

Makatu'unga 'i he 'Ene 'ofa ta'engata kia kitautolú 'oku tau ma'u ai 'a e ongoongo lelei ko ia 'oku lākoifua lelei pē 'a 'Ena 'Afifíó Tupou VI ko e Tu'i 'o Tonga, Kuini Nanasipau'u, Pilinisi Kalauní mo e Fale 'o Ha'a Moheofó. Pea 'oku toe laumālie lelei pē foki 'a e Hou'eiki Nōpele 'o e fonuá kae pehē foki ki he kau taki lotú, mo kinautolu 'o ha'a lotu. Pea ko e ongoongo lelei mahu'inga taha 'oku makatu'unga mo'oni pē 'i he 'Ene 'ofa ta'engata kiate kitautolu 'e hotau 'Otua Mafimafi mo 'alo'ofá, ko kitautolu kotokotoa ko eni 'oku 'i he, 'a kitautolu 'a e Hou'eiki Fakafongonga 'o e Fale 'Eikí ni, pea mo kinautolu hono kātoa 'a e kakai 'o e fonuá, ko 'ene 'a'u mai ki he 'aho ko ení 'oku tau hao kotokotoa 'i he fokoutua fakatu'utāmaki fakavaha'apule'anga ko ia, ko e KOVITI-19. Pea 'oku tau fakamālō mo fakafeta'i ki hotau 'Otuá he ko ia pē hotau hūfangá, pea 'oku ou fakamālō atu.

Ongoongo lelei kau maka Niuu he maka lelei ki he langa faka'ekonomika e motu

'Eiki Sea, kimu'a pea hoko atu 'a e fakamatala ki he lipooti ko eni 'o e Vāhenga Tongatapu 8, 'oku ai pē 'a e ki'i fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá mo e lipooti ko ia 'oku lelei na'e fakahokó pea kuo tali 'a e lipootí, ka 'oku ai 'a e ki'i me'a 'oku ou manatu'i hake. Ko e 'uluakí pē na'a ku 'osi fakahoko pē ki he 'Eiki Minisitā ka na'e taimi na'e fakahoko fatongia ai 'a e motu'á ni 'i he Komoniuelí, na'e fakahoko e fatongia ko hono 'omai e mataotao ke 'alu ki Niuafó'ou, 'o sio totonu pe ko e hā ha me'a 'e 'aonga ki ai 'a e maka ko ia mei he mo'unga afí, 'e lava ke ma'u mei ai ha lelei mo ha mo'ui 'a e kāingá 'i Niuafó'ou. Ko ia na'e ha'u 'a e tokotaha ko ení 'o ne folau ki Niuafó'ou, pea na'a ne foki mai 'o foki ange ki Lonitoni

'o fakahū ange 'ene lipootí ka 'oku ne fokotu'u mālohi 'aupito, ko e maka ko ia 'i Niuafu'ouú ko e maka eni 'oku fu'u lelei 'aupito. Pea 'oku, 'e tokoni lahi 'aupito ki hono langa hake ko ia 'a e 'ikonōmika 'o e motú ka 'oku fiema'u ke 'omai e mīsini ngāue 'o fahi e maka ko eni 'oku hifi 'aki e maka ko eni...

<008>

Taimi: 1144-1149

Semisi Fakahau: ... ko e maka ko eni 'oku ngāue'aki ko ena he holisi 'o e *Post Office*. 'Oku lanu 'uli'uli koe'uhí ko e maka ko eni 'e ngāue'aki ia ki he teuteu'i 'o e ngaahi fale pea 'e lava 'e manakoa 'aupito 'e he kakai ke fakatau koe'uhí ke teuteu'i 'aki honau ngaahi falé he taimi 'oku langa ai e ngaahi fale pehē pē ki he 'ā pea mo e ngaahi 'uhinga kehe pē. Kai kehe ko e me'a pē 'oku ou manatu'i hake pea ko e fakahoko atu pē ke mea'i 'e he, 'e tautolu kau Fakafofonga ko eni 'o e Fale 'Eikí.

Sea ko e me'a 'e taha 'oku ou tokanga ki ai 'oku ou ki'i hoha'a 'aupito 'aupito koe'uhí ko e kamata mai ko ia hono fakahoko atu ko eni 'o e ngaahi Lipooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni. 'Oku 'ikai ke mahino mai ki he motu'a ni ko e 'osi ko ia hono fakahoko atu ko eni 'o tali kātoa 'a e 'ū Lipooti ko eni 'o e 'A'ahi faka-Fale Alea ko e hā leva e me'a 'e hoko ki he 'ū lipooti ko ia 'a e ngaahi fokotu'utu'u mai ko ia mei he kāinga mei he ngaahi vāhenga taautaha. He ko u ki'i tokanga ki ai koe'uhí ko e tu'u ko ia 'a e Vāhenga Tongatapu 8 'oku 'i ai 'enau 'amanaki 'a nautolu 'o pehē kapau ko e 'omai ko ē 'enau ngaahi fiema'u vivili 'e ngāue ki ai 'a e Pule'anga pea mo e Fale Aleá koe'uhí ke fakahoko e ngaahi me'a ko ia. He ko e me'a ko ē 'oku hoko toki fakahoko pē 'a e 'A'ahi faka-Fale Alea ka 'oku 'osi fakahoko 'enau fokotu'utu'u 'a nautolu 'a e kosilio 'a e kolo taautaha koe'uhí ki hono ngāue'aki ko ia 'o e pa'anga tokoni ko eni mei he Fale Alea mo e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga lolotonga pea 'oku 'i ai 'enau 'amanaki lelei 'aupito 'e hoko, ko e 'omai ko ē 'enau fiema'u vivili 'i he lipootí 'e ngāue ki ai e Pule'anga koe'uhí ko e teuteu ko ia 'o e patiseti ko eni 'o e ta'u fo'ou.

Kole ke fakakau ngaahi fiema'u vivili ngaahi vāhengá he teuteu Patiseti ta'u fo'ou

Pea 'oku 'i ai pē 'a e kole ki he 'Eiki Palēmia ko e kole pē koe'uhí na 'oku 'i ai pē ha faingamālie koe'uhí ko e *National Planning Division* ko ena 'a e 'Ofisi 'o e Feitu'una na'ava lava ke 'osi mu'a hono tali e 'ū lipooti pea 'oatu 'a e 'ū lipooti ke nau ngāue ki ai hono fokotu'utu'u ke to'o makehekehe 'a e ngaahi me'a kotokotoa pē ko ē ngaahi fiema'u vivili ke lava 'o fokotu'utu'u lelei koe'uhí ko e hoko mai ko ia e teuteu 'o e *budget* ko eni ta'u fakapa'anga hoko mai 'oku fakakau 'a e fiema'u ko ia 'a e ngaahi vāhenga.

Ko e taha ia pea ki'i taha pē 'o e me'a 'oku ou fie lave ki ai 'e Sea fakamolemole pē ko e lava atu ko eni 'o fakahoko 'a e ngaahi fakataha ko eni ko e, 'oku 'i ai e me'a 'oku mahino 'aupito 'aupito ki he motu'a ni pea ko e me'a ko eni 'oku ongo 'aupito 'aupito ki hoku lotu mo 'eku mo'ui 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai ko ia 'a e kakai 'o e fonua 'i he tafa'aki ko ia ki he 'iló lelei ko ia 'o e 'ilo ko ia hotau kakai koe'uhí ko e tu'unga fakaako ko ia 'oku 'i ai he ko e tu'u foki ia ko e ma'olunga taha ia ko ē he tu'u 'a e Pasifiki pea 'oku mahino 'aupito kae 'ikai ke ngata pē ai ka ko hono 'ohake ko ia 'o kitautolu mei he'etau kei iiki 'o hoko 'a e lotu ko e makatu'unga tonu ia 'o 'etau mo'ui 'i he'etau tupu hake. Pea ko e me'a ko ē 'oku hoko 'Eiki Sea ko e ta'u 'e 17 ngāue 'a e motu'a ni ki he Kominiueli he fonua 'e 48 fanga ki'i fonua langalanga hake ia. Pea ko e lele holo ko ē he ngāue he fanga ki'i fonua kehekehe kae mahino

ki he motu'a ni 'a e makehe ange pē 'a e tu'unga 'oku 'i ai hotau kakai. Pea u a'u atu ki he ki'i fonua 'e taha pea fakahoko 'a e fakataha mo e kāinga ki'i kolo ko eni pea ko e fakahoko atu ko ē fakatahá 'i he 'ofisa na'e lele atu mo e motu'a ni ki he 'Eiki ko ia 'o e koló fakahoko ange 'oku fiema'u 'e he 'ofisa ko eni 'oku lava mai mei Lonitoni ke mou hanga 'o tuku mai ho'omou ngaahi fiema'u mou ngaahi fiema'u vivili mo e ngaahi me'a pehē. Pea ko e 'osi ko ē hono fakahoko atú fesiosiofaki 'a e 'Eiki ...

<009>

Taimi: 1149-1154

Semisi Fakahau: ... 'o e koló pea mo e kāinga, pea hangē ko ē 'oku 'i ai e me'a 'oku nau hoha'a ki ai, pea toe fakahoko mai 'e he 'Eiki e kolo, fakamolemole 'e 'ofisa fakahoko atu ki he tokotaha ko eni 'oku lava mai mei Lonitoni, mataotao ko eni, 'oku 'ikai ke mau anga ki he ha'u 'a kinautolu mei Lonitoni 'o talamai ke 'oatu angē 'emau fiema'u, mau anga pē ko 'enau ō mai pē 'o talamai ko e me'a ē 'oku sai taha kia moutolú, ko e me'a ē 'oku mau fiema'u, kapau 'oku mou loto ki ai pea fai leva e ngāue ki ai te mau tokoni ki ai. Kae kehe, pea ko e me'a ko ia 'oku hokó fakahoko ko eni 'a e fakatahá 'o mahino kamata atú na'e māmālie pē lele 'a e fakatahá pea ko 'ene 'alu atu ko ē 'o 'osi, tatau mo e hā e fiefia 'a e kāinga 'i heni.

Kae kehe ko 'etau founa ngāue ia 'i hotau fonua ni pea mo e femahino'aki pea ko e lava atu ko ia 'i he 'oku ou tui ko e me'a tatau pē kia kitautolu hono kātoa, ko 'etau lava atu ko ia 'o fakahoko e ngaahi fakataha mo hotau kāinga, ko e ongo ko ē ki he maama ko ē 'oku ma'u ko ē 'e hotau kakai, pea ko e me'a ko ē 'oku 'alu ko ē 'i hoku 'atamai 'i he taimi kotokotoa pē hili e ngaahi ta'u lahi ko eni e ngāue 'i he ngaahi fonua ko eni, ko e me'a ko ē 'oku 'alu ma'u pē 'atamai e motu'a ni, ko e hā e founa te tau ngāue 'aonga'aki ai hotau kakai ke langa hake ko ia hotau fonua.

Pea 'oku ou manatu'i pē 'a e lele muimui folau ki He'ena 'Afifio ki Loma 'i he taimi ko ia na'e fakanofa ai 'a e Katinali ko ia 'o e Siasi Katolika, pea na'e folofola tonu mai pē 'a e Tamá, 'Ene 'Afio ki he motu'a ni 'i he me'a tatau pē. Semisi, ko e hā 'a e anga ho'o sio ki he tu'unga 'oku 'i ai e fonua hili e ngaahi ta'u lahi ho'o mavahe. Pea ko e me'a pē na'a ku fakahoko ki he 'Ene 'Afio, 'e Ho'o 'Afio ko e tu'unga 'oku 'i ai ho kakai, 'oku 'i he tu'unga makehe 'aupito 'aupito 'a e maama 'oku nau 'ilo, pea tu'u fakataha mo 'enau tui fakalotú, 'oku fu'u lelei 'aupito. Pea toe folofola mai pē, 'a ia ko e hā nai e ngaahi me'a ko ē 'oku fiema'u ke fai. Ko e me'a pē 'oku ou fakakaukau ki ai ke tau hanga mu'a 'o ngāue 'aonga'aki hotau kakai ke langa hake fonua, pea 'oku fiema'u 'a e taki lelei, koe'uhí kae lele 'a e langa fakalalakaká ke 'alu ki 'olunga 'a e fonua.

Fakatokanga'i e makehe mo lelei faifatongia kakai fefine

Kae kehe 'oku 'i ai e fiefia lahi 'aupito 'a e motu'a ni 'i he lava atu ko eni 'o fakahoko 'a e fakataha ko eni pea ko e me'a toe me'a fo'ou 'e taha 'oku ou fakatokanga'i, mahalo mou mea'i kotokotoa pē 'e kimoutolu 'i he Fale ni, 'oku 'alu pē taimi mo e tokolahi ange 'a e kakai fefine, 'i he ngaahi fatongia kehekehe 'i loto 'i he Pule'anga, pea 'oku ou tui 'oku toe tatau pē ki he 'ū siasi mo e ngaahi ngāue'anga kehekehe. Pea ko e taha ia ko e me'a ia ko e liliu ia 'e taha koe'uhí pē, koe'uhi ko e lahi foki 'a e fefononga'aki 'i mulí kuo lahi e mama'o atu 'a kinautolu tangata ka ko e tokolahi tahá ko e kakai fefine.

Pea ko e taha eni 'a e me'a mahu'inga 'aupito 'aupito ke 'oua na'a tau hanga 'o fakangalo'i ka tau hanga 'o ngāue 'aonga'aki he koe'uhí ko 'eku foki mai ko eni 'o ngāue, 'o fakahoko ko eni e ngāue'i 'i he Pule'angá ko e Minisitā, fakahoko ko ē 'a e ngāue 'i he ngaahi potungāue 'oku fu'u 'ilonga 'aupito 'aupito 'a e lelei ko ia 'a e fakahoko fatongia 'a kinautolu 'a e hou'eiki fafine ko ia 'oku nau fakahoko fatongia ko eni. Pea 'oku 'ikai ko Tonga ni pē, na'e fakahoko mai mei he Palesiteni 'o e *Association* Toutai ko ia 'a Tahiti, fakahoko mai ki he motu'a ni ko e tu'u 'a Tahiti ko e ngaahi vaka toutai lalahi, toutai'i ko ia e valu, ko e kau kapiteni ko e kakai fefine katoa. Pea 'oku kehe 'aupito 'aupito, 'oku 'ikai ke 'i ai ha vaka ia 'e foki mai 'oku te'eki ai ke fonu e 'aisi 'i he ika, pea 'ikai ke ngata ai pē ma'a e vaka, maau e me'a kotokotoa.

Pea 'i he mamata 'a e motu'a ni ki he 'alu pē 'a e taimi mo e tokolahi 'a e hou'eiki fafine 'oku nau fakahoko fatongia 'i he tau malu'i fonua 'i he ngaahi vaka ko ia 'oku folau tahi, pea 'oku mahino ki he motu'a ni 'e ...

<005>

Taimi: 1154-1159

Semisi Fakahau: ... 'e lava lelei 'aupito 'aupito pē ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia na'e fakahoko ia 'e kinautolu hou'eiki fafine 'o toe fu'u lelei ange pea 'oku hā tonu pē 'ia kinautolu ko eni ngāue he 'uhila 'ohovale he a'u ange 'a e kau ngāue ki 'api tau e 'uhila fakatokanga'i hake ki he fu'u mīsini ma'olunga ko ē pea ko e 'eke atu ki he tamasi'i ko hai e tamasi'i ko ē. Pea ne talamai 'ikai ko e tamasi'i ko e ta'ahine ia 'oku fakahoko e ngāue ko ia. Pea 'oku 'i ai 'a e fakalakalaka 'aupito pea 'oku totonu ke tau to'o ia 'oua 'e to'o ma'ama'a kae kau ia 'i he me'a mahu'inga kia kitautolu 'i he 'etau fokotu'utu'u ko ia hono langa hake 'etau ki'i fonua. Kai kehe ka u hoko atu ki he lipooti.

Ko e lipooti foki eni 'o e 2020 pea mo e 2019 pea 'oku ou kole pē 'Eiki Sea ke u ngāue'aki pē 'a e 2020 pea te u toki lave ki he 2019 he 'oku meimei ko e lahi e 'ū me'a lalahi 'oku hā ko ē 'i he 2019 'oku toe 'ohake pē 'i he 20, 2020 pea te u toki lave leva ki he ngaahi me'a lalahi ko ia he 2019 'amui ange koe'uhí 'e fenāpasi pē 'a kinaua.

Taumu'a ngāue Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2020/2019 Tongatapu 8

Ko e taumu'a ngāue foki 'a e motu'a ni ko e 'i he 'a'ahi faka-Fale Alea. Ko e fiema'u pē ke fai ko ia 'a e talatalanoa mo fanongo ki he kakai ko ia 'o e vāhenga felāve'i mo 'enua ngaahi fiema'u taautaha fiema'u fakakulupu pea pehē foki ki he ngaahi fiema'u fakakolo. Pea fakahoko 'a e ngaahi fakataha ko eni 'i he kolo ko ia 'e 6 'a ia 'i he vāhenga. 'A ia pea na'e kamata ia mei he 'aho 17 ko ia 'o 'Aokosi ki he 'aho 28. Pea na'e fe'unga ia mo e fakataha 'e 10. 'A ia 'oku kau ki ai 'a Veitongo, Nukuhetulu, Folaha, Longoteme, Vainī pea mo Malapo, 'a eni pē 'oku hā pē 'i he polokalama 'i he 'asi ko eni 'a e polokalama.

Ko e, kae 'ikai ke ngata pē 'i he ngaahi fakataha lalahi pē 'i he kolo taautaha ka na'e kau ai foki mo e 'a'ahi ki he lautohi fakapule'anga 'i he ngaahi kolo. 'A ia ko e lautohi fakapule'anga 'e 5 'apiako lautohi pule'anga 'e 5. Ko e me'a 'oku 5 ai 'a e 'apiako lautohi pule'anga ka ko e kolo 6 he ko Nukuhetulu mo Folaha ko e 'apiako lautohi pule'anga pē 'e 1 'oku na ngāue'aki. Pea na'e fakakau mai ki ai 'a e 'apiako lautohi ko ia 'o e Siasi 'Ahofitu 'oku tu'u ia 'i Piula. Sai pea fakahoko 'a e ngāue ko eni na'e tokonia 'a e motu'a ni 'e he ongo sekelitali 'e toko 2 mei he 'Ofisi ko ia 'o e Fale Alea 'o Tonga ko Lopasi Finau pea mo 'Akesa Filikitonga pea toe tokoni mai foki kia kinaua 'a e ongo 'ofisa ko ia 'oku na ngāue 'i he 'ofisi fakavāhenga ko

Raymond Sika pea ko e *Senior 'a e Community Development Officer* ia, pea mo Halaiasu ki 'Aloha Fifita ko e *Administrative Clerical Assistant* 'o na kau mai leva 'o mau fakahoko fakataha pē 'a e ngaahi ngāue ko eni na'e lava.

Kai kehe koe'uhí ko Vainī ko e kolo lahi taha ia ko eni he vāhenga pea mo e kolo 'oku tokolahi taha na'e vahe'i leva 'a e fo'i 'aho ko ia 'e 4 fakamuimui mei he 'aho 25 ki he 'aho 28 'o fakahoko ai 'a e fakataha makehe 'e 4 'i he kolo ko ia ko Vainī. Ko Vainī 'oku vahevahe ia ki he poloka 'e 14. Kaikehe ko e 'uluaki 'aho ko e 25 na'e fakahoko ai 'a e fakataha ko ia mo e kosilio ko ia 'a e kolo ko ia ko Vainī. 'A ia ko e kosilio pē 'e taha 'a e kolo fakakātoa, pea 'i he 'aho ko ia hono 26 pea fakahoko ai 'a e fakataha 'a e poloka 1 ki he poloka hono 7...

<007>

Taimi: 1159-1204

Semisi Fakahau : ... pea 'i he 'aho ko ia hono 27 fakahoko ai 'a e fakataha poloka 8 ki he poloka 14, pea 'i he 'aho 28 ko e 'aho faka'osi ia, na'e fakahoko leva ai 'a e fakataha faka'osi ko ia 'a e koló fakakātoa. Ko e, na'e fu'u fiefia 'aupito 'aupito 'aupito 'a e kāingá tatau ai pē mo e kau 'ofisakoló, pule fakavahé 'i he'enau fiefia 'i he toe ma'u ko ia 'a e faingamālie ke fakahoko e 'ahi faka-Fale Aleá koe'uhí ka nau felōngoaki ai pea mo e motu'á ni Fakafofongá, pehē foki ki he kaungā ngāué 'i hono, mo e ma'u ko ia 'a e faingamālie ke toe fakahoko ai e ngaahi fakataha ko ení, he 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito kia kinautolu 'a e fakataha ko ení. Pea 'i he fakahoko ko ia 'a e fakataha ko ení, na'e tataki ma'u pē e ngaahi, tautautefito ki he ngaahi fakataha ko ia 'i he kolo taautaha, 'e he 'ofisakoló 'a e fakatahá pea toki muimui atu ki ai 'a e motu'á ni. Pea 'i he fakataha kotokotoa pē, na'e fakahoko ai pē 'e he motu'á ni 'a e lea fakatapu, fakamālō mo e fakafe'iloaki kia kinautolu, kae tautautefito ki he ngaahi me'a ko ia, mahu'inga ko ia, 'oku fiema'u ke mahino 'aupito 'aupito ki he kāingá, koe'uhí pea toki hoko atu leva 'a e feme'a'aki ko ia 'i he fakatahá.

'A ia ko e fika 'uluakí, ko e me'a ia na'e fai ki ai 'a e fakamamafa 'a e motu'á ni hono fakahoko kia nautolu 'a e lahi ko ia 'o e pa'anga tokoni ko ia mei he Fale Aleá. 'Oku 'i ai e tokoni fakata'u 'oku 'oange mei he Fale Aleá pea fakahoko foki kia kinautolu 'oku toe hiki hake 'i he ta'u ko ení. Pea 'ikai ke ngata ai pē, ka ko hono toe fakaikiiki ko ia hono vahevahe ko ia 'o e pa'anga tokoní. Pea, he ko e founa ko ia 'oku ngāue'aki ko eni 'e he motu'á ni 'i he vāhengá, 'oku vahevahe ki he kolo ko eni 'e 6 'a e pa'anga tokoni ko eni mei he Fale Aleá 'o fakatatau ki he fo'i 'ulu, pē ko e tokolahi mei he kolo, 'a kinautolu ko ia 'oku nau lesisita ...

Sea Komiti Kakato : Kole pē koe'uhí pē ko 'etau taimí ke tau ki 'i taimi ai ka tau liliu 'o Fale Alea mālō.

Semisi Fakahau : Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

(Ne me'a mai leva e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá – Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea : Tolo e Falé ki he 2:00.

<008>

Taimi: 1359-1404

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Kātaki Hou'eiki 'oku 'ikai ke ma'u 'etau *quorum* toloi e Fale miniti 'e 15.

Mo'ale Finau: Sea ko u fokotu'u atu ke tau fetongi ai leva 'alu tautolu ki hē ka nau ha'u nautolu ki heni.

(Pea na'e toloi miniti 15 ai)

<009>

Taimi: 1414-1419

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko eni 'oku ma'u 'etau *quorum* toko 14. Ka ko 'eku vakai hifo ki he 'etau taliui ko e toko, ko e toko ono pē na'e poaki mai pea kimu'a pea tau liliu kole atu ki he Kalake ui mai angé Hou'eiki Mēmipa Fale Alea.

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato e Falé kae 'atā ke fakahoko 'a e Taliui ki he efiāfi ni.

(Taliui)

<009>

Taimi: 1419-1424

Kalake Tēpile: ... Sea ko e ngata'anga ē taliui.

Poaki he hū 'a e Fale he 2pm

Ko e poaki hangē ko ia na'e fakahoko he houa pongipongi ko e 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Pea 'i he houa efiāfi 'o e 'aho ni ne fakahoko mai e poaki 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui pea mo e tohi fakafalemahaki poaki tengetange 'a Mateni Tapueluelu. Mālō 'Eiki Sea.

Fakatokanga Sea ki he Hou'eiki Mēmipá mahu'inga taimi ngāue Fale Alea

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u fakamālō atu ki he Hou'eiki Minisitā 'e 3 'oku me'a mai ki he Fale he efiāfi ni ka ko u fie fakatokanga atu pē Hou'eiki ko 'etau tu'utu'uni kupu 27 kuo pau ke ma'u he Mēmipa kotoa pē 'a e ngaahi fakataha 'a e Fale Alea. Pea kapau 'oku 'i ai ha Mēmipa 'oku ne maumau'i 'etau tu'utu'uni kupu 27 'e malava ke u tu'utu'uni fakatatau ki he kupu 49 'o hilifaki ha tautea. 'Oku 'ikai ke u tui 'oku tonu ke tau a'u ki he tu'unga ko ia ka ko u fakatokanga atu Hou'eiki Mēmipa 'oku mahu'inga 'aupito 'a e taimi ngāue 'a e Fale Alea.

Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku mou mo’ua ki ai kātaki ‘o ngāue’aki e founa ‘oku tuku mai he’etau Tohi Tu’utu’uni fa’u mai ha’o tohi kole ‘o poaki mei he Fale ni. Ki’i lahilahi mai ‘a ‘etau toloi e Fale koe’uhi ko e ‘ikai ke ma’u e *quorum* pea ko u fakatokanga atu Hou’eiki ka toe ‘i ai ha tu’o ua fai e ngāue fakatatau ki he kupu 49 ke mou me’a ki he Tohi Tu’utu’uni. Kole atu ke tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Pea na’e liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a hake ai pē ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’i’afitu ki hono me’a’anga)

Me’a Sea Kōmiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Fakafeta’i pē ki he ‘Otua Mafimafi kei fakalaumālie lelei e Fale ni pea ko e tala ē Tu’utu’uni ‘o e Fale Alea ‘oku me’a ‘aki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Ko u kole ke u hūfanga atu ai he tala fakatapu. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea e fakatokanga’i e fatongia ‘o e Feitu’una ko u lave’i pē mahalo ‘oku ‘ikai ke kau e kupu 49 he fo’i taliui ‘o e ‘aho ni ‘a hono fakahingoa fika ‘uluaki. Ko u fakamālō ki he Sea Le’ole’o ‘ene tataki mai e fatongia ko e ‘uhinga ko e fatongia ‘o e lotu mo e putu pea ‘oku ou kole atu ki he Fakafōfonga Tongatapu Fika 8 ke hoko atu ‘ene me’a ki he’ene ‘a’ahi pē ko u hūfanga atu ai he tala fakatapu kakato kuo tataki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga me’a mai.

Hoko atu alea’i Lipooti ‘a’ahi Tongatapu 8

Semisi Fakahau: Fakatapu atu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea Komiti Kakato. Fakatapu ki he Hou’eiki Fakafōfonga ‘o e Fale ‘Eiki kae ‘atā ke hoko atu ‘a e fakamatala’i ‘o e lipooti ko ia ‘A’ahi ki Tongatapu 8 ki he ta’u 2020. ‘A ia pea te u toki afe ki he lipooti ko ia ‘o e 2019 ‘amui ange. Ko e na’e tau mālōlō ko e lolotonga ‘i he peesi ko ia hono fitu ‘a ia ‘o fekau’aki ia mo e puipuitu’a. Pea na’e fakahoko atu ai pē foki he motu’a ni ‘a e fōtunga ko ia ‘oku, na’e kamata ‘aki ‘a e fakataha kotokotoa pē. Ka na’e kamata ‘aki pē ‘a e lea fakamālō pea mo e fakafe’iloaki ‘a ia ‘oku hā atu hono fakaikiiki ‘i he fakalahi ‘uluaki ‘a ia ko e fakalahi ‘uluaki ko e ua pea mo e tolu ‘oku hā ia ‘i he peesi 52 ‘i mui ‘i he lipooti, 52, 53 mo e ‘i ai e 54 mo e 55.

Kai kehe ko e ‘uluaki me’a pē na’e hanga he motu’a ni ‘o fakama’ala’ala ke mea’i ‘e he fakataha ‘i he kāinga ...

<009>

Taimi: 1424-1429

Semisi Fakahau: ... ‘i he Vāhenga Tongatapu 8 ‘i he fakataha kotokotoa pē tukukehe ‘a e ‘a’ahi ko ia ki he ngaahi ‘apiako lautohi.

Fakama’ala’ala he silini tokoni fakavāhenga

‘Uluakí ‘a e pa’anga tokoni ko ia ‘oku ‘omai ki he vāhenga mei he Fale Alea pea mo e Pule’anga, pea ko hono fakaikiiki ko ia ‘o hono vahevahe ko ia ki he kolo taautaha ‘oku makatu’unga foki ‘i he tokolahi ko ia mei he kolo taautaha nau lesisita ‘o fili, pea ‘oku hā ia ‘i he pepa ko ia fakalahi fika 2, pea he’ikai ke ngata ai ka na’e toe fakama’ala’ala ai pē ‘a e founa ko ia ‘oku ngāue’aki ‘e he kosilio, ‘a e pa’anga tokoni ko eni, he ko e founa ngāue ‘oku ngāue’aki ‘e he motu’a ni, ko e kosilio ‘o e kolo kotoa pē, kolo taautaha ko kinautolu ‘oku ngāue fakataha mo e motu’a ni ki hono fokotu’utu’u ko ia e ngaahi, ‘e kinautolu ‘a e ngaahi fiema’u vivili ko ia ‘a e kolo, ‘o fokotu’utu’u leva ‘o toki fakahū mai ki he motu’a ni ‘a e ngaahi

me'a ko ia 'oku nau loto, ke faka'aonga ki ai 'a e pa'anga tokoni ko ia 'i he ta'u fakapa'anga ko ia. Pea ko 'ene 'omai ki he motu'a ni pea ne hanga 'o fakamā'opo'opo 'a e ngaahi me'a fakapepa kotokotoa pē fakahū mai ki he 'Ofisi ko ia 'o e Fale Alea, pea ngāue ki ai 'a e 'Ofisi 'o e Fale Alea, pea toki fakahū pea ko 'ene tali ko ia 'e he Sea, pea 'ave leva mei ai ki Falepa'a'nga, pea mei Falepa'anga 'oku tukuange leva 'a e pa'anga ko ia 'o fakahū ia ki he tohi pangikē 'a e kosilio ko ia. Pea 'oku fakahoko leva 'a e ngāue 'o fakatatau pē ki he, hono ngāue'aki ko ia 'a e pa'angá ki he ngaahi tu'utu'uni ko ia 'oku ngāue'aki 'e he kosilio. 'A ia ko e, 'oku hā atu ia 'i he fakalahi ko ia, pepa fakalahi fika 3.

Sai, hoko atu ko e taha foki e me'a na'e mahu'inga 'aupito 'aupito 'i he to'u fakataha 'a'ahi faka-Fale Alea ko eni 'o e ta'u ni hono fakama'ala'ala ko ia ki he kāinga 'a e mahu'inga ko ia 'a e ngāue 'a e hou'eiki fafine 'i he kolo taautaha, pea mo e tokoni ko ia 'a Fale Alea hono tuku'i 'a e pa'anga ko ia 'e 5 mano ki he vāhenga, koe'uhi ke tokoni, tokoni'i 'a e ngāue ko ia 'a e hou'eiki fafine 'i he kolo kotoa pē.

Pea toe hoko atu ai pē hono fakama'ala'ala ko ē ki he fakataha kotokotoa pē 'a e mahu'inga ko ia 'o e ngāue fakahoko fatongia ko ia 'a e kau polisi fakakolo. Na'e 'i ai foki 'i he kuohili 'a e fokotu'u mai ke 'ai ange mu'a 'a e mafai 'o e polisi fakakolo ha'anau mafai fakalao ki he ngāue ko ē 'oku nau fakahoko, ka ko e fakamahino ko ē kia kinautolu foki he taimi ni 'oku nau ngāue fakataha foki mo e kau polisi, ka ko e mafai 'oku 'i he kau polisi, pea 'oku nau ngāue, pea ko 'enau ngāue fakataha ko ia 'oku fu'u 'aonga 'aupito 'aupito, pea mo e hoko mai ko eni 'a e teuaki atu ko eni mo e fakatapatapui ko ia fekau'aki 'a e fefononga'aki 'a e kakai 'i he taimi ko ia 'oku fakahoko ai ko ia 'a e *curfew* koe'uhi ā ko e KOVITI-19, pea 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito, kia kinautolu pea toe mahino kia kinautolu 'oku toe fakalahi ange 'a e pa'anga tokoni fakatoloua pē mei Fale Alea pea pehē foki mei he Pule'anga ke tokoni ki he ngāue ko ia 'a e kau polisi fakakolo. Pea 'i he Vāhenga Tongatapu 8 'oku lele lelei 'aupito 'aupito 'a e ngāue ko ē 'a e kau polisi fakakolo, pea 'oku 'i ai e fiefia lahi 'aupito 'aupito 'i he kāinga 'i he kolo taautaha 'i he 'enau fiemālie ki he ngāue ko eni 'oku nau fakahoko, pea nau toe poupou foki ki he ngāue ko ē 'a e kau polisi fakakolo.

Fakamālō'ia Pule'anga mo Siapani he ngaahi tokoni ke langa hake sekitoa ngoue

Ko e taha foki ko e fekau'aki eni pea mo e ongo mīsini palau 'e 2 'a e vāhenga na'e me'a'ofa mai 'e he Pule'anga Siapani, pea 'oku poupou 'a e Pule'anga pea 'oku 'i ai e fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā ko ia 'o e *MIA*, koe'uhi ko 'enau tokoni 'o 'omai 'a e pa'anga ko ia 'e 2 mano koe'uhi ke tokoni ki hono fa'u 'a e palepale ke tau ai 'o malu 'a e ongo mīsini palau ko eni...

<005>

Taimi: 1429-1434

Semisi Fakahau: ... mo e 'ū me'angāue ko ē 'oku ngāue'aki he 'e he ongo mīsini. Taha foki e me'a mahu'inga heni. Koe'uhi 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi 'aupito ki he Pule'anga koe'uhi ko 'enau poupou ko ia ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Pule'anga mo e Kapineti 'enau poupou ko ia ki he toe langa hake ko ia 'a e ngoue. Pea hangē pē ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko ia 'o e Ngoue mo e Toutai 'i he, 'oku 'i ai toe 'omai e me'a'ofa foki mei Siapani 'a e ngaahi palau fo'ou pea ko e tu'u ko ē he taimi ni na'e 'osi fokotu'utu'u pē kimu'a taimi ko ia na'e kei fakahoko fatongia ai 'i he Potungāue Ngoue 'a e motu'a ni pehē foki kia Losaline Ma'asi 'i hono fokotu'utu'u 'a e aleapau pea mo e kautaha Siaina ko ia 'oku nau fakahoko fatongia 'i he ngāue'anga tauhi'anga misini ko ia mei mu'a 'a e Potungāue Ngoue pē ko e *machinery pool* 'a

ia ko ia 'oku tu'u ko ia 'i Tokomololo ka ko e kekekele foki eni ia 'o 'Ene 'Afiio. Pea ko e me'a ko ē na'e hoko na'e fakalele pē he Pule'anga 'a e 'ū palau kimu'a pea 'alu foki 'o a'u ki he tu'unga na'e fu'u lahi e fakamole pea fu'u lahi 'a e fiema'u ka 'oku tokosi'i foki 'a e kau ngāue. Pea 'i he'ene pehē na'e tu'utu'uni 'a e ngaahi pule'anga kimu'a ke liliu 'o hoko ia ko e kautaha alea ke fakalele fakapisinisi pē ko e *public enterprise*. Ko e fakalele ko ia pea na'e 'ikai ke ngāue 'a e fakalele ko ia 'a e kautaha ko ia na'e lahi ange 'a e mole ia 'i he pa'anga ko ia na'e ma'u mai pea ko e me'a pē na'e hoko na'e ta'ofi, pea tu'utu'uni leva 'o fakatau atu 'a e ngaahi me'angāue ia kitu'a.

Kai kehe pea talu mei ai ngaahi ta'u ia kimu'a pea ko e fokotu'utu'u ngāue fo'ou eni na'e fakahoko koe'uhia foki kuo kamata ke a'u mai ki Tonga ni 'o lahi ange 'aupito 'aupito 'a e ngaahi me'angāue mīsini ko ia mei Siaina. 'Ikai ke ngata pē he mīsini palau ka 'oku toe kau ai foki e ngaahi me'alele mo e ngaahi me'angāue kehekehe pē. Pea ko ia na'e fai ai 'a e fokotu'utu'u ke kole ki he kautaha ko eni ke ngāue fakataha pea mo e Potungāue Ngoue. Pea na'e fa'u leva 'a e aleapau 'o tali 'e he Kapineti ko e ngāue fakataha 'i he ta'u 'e 20. Ko e 'uhinga kae hanga 'e he kautaha ko eni 'oatu e kau ngāue 'enisia lolotonga 'a e potungāue 'o nau o atu 'o nau ngāue fakataha ke ako'i kinautolu ke nau poto 'i hono ngaahi ko ia mo hono tokanga'i ko ia 'a e ngaahi mīsini palau Siaina, pea 'ikai ke ngata pē ko e me'a pē ia 'a e kautaha 'enau fakahū mai 'enautolu 'enau kau ngāue pea na'e toe lotu taha foki ke hanga 'e he kautaha ko eni 'o nau toe ako'i mo e fānau ko ia 'oku nau ako 'enisia 'i Fokololo ke nau 'i he founa ko ia hono tokanga'i e ngaahi me'angāue Siaina. Pea 'ikai ke ngata pē ai na'e toe 'i ai pē mo e feloto'aki koe'uhī ke hanga 'e he kautaha ko eni 'o *service* kātoa 'a e 'ū mīsini palau 'ikai ke ngata pē ai ka ko e 'ū me'alele kotokotoa pē mo e ngaahi me'a mīsini 'oku 'omai mei Siaina te nau lava lelei ke nau hanga 'o *service* 'a e 'ū mīsini ko ia mo e 'ū me'angāue ko ia. Pea ko ia na'e fakahoko leva ia pea ko e me'a ko ē 'oku mahino ki he, na'e 'i ai pē mo e fokotu'utu'u ko e toe hā pē 'a e ngaahi mīsini 'oku 'omai 'oku pau ke 'ave 'o ngāue'aki he potungāue fakataha pea mo e kautaha ko eni. Pea ko kinautolu te nau toe ngāue'aki e 'ū palau ki hono fakahoko ko ia e ngāue 'ikai ke ngata pē 'i Tongatapu kau ai mo e 'otu motu. 'A ia kuo pau ke 'omai e kau 'enisia mei he 'otu motu nau o mai 'o ako'i kinautolu koe'uhī ke nau foki atu koe'uhī kuo 'osi tufa 'a e 'ū mīsini palau 'i he ngaahi vāhenga pea te nau tokoni ki he ngaahi vāhenga ke *service* e 'ū me'angāue ko ia.

Pea 'ikai ke ngata pē ai ko e kautaha ko eni te nau lava 'o hū mai e ngaahi kongokonga mīsini kehekehe kotoa pē koe'uhī ke tokoni pea te nau lava pē 'o hū mai mo ha toe ngaahi me'angāue kehe pē ia mei he misini palau ka 'oku fekau'aki mo hono langa hake ko ia 'o e ngoue pea 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito 'a e ngāue fakataha ko eni 'a e potungāue pea mo e kautaha ko eni.

Fakamamafa'i mahu'inga e ngoue ki he vāhenga

Kai kehe ko e ...

<007>

Taimi: 1434-1439

Semisi Fakahau : ... 'oku mahu'inga foki hono fakamahu'inga'i ko ia ki he kāingá 'i he vāhengá ke nau 'ilo'i ki ai, pea ko e tu'u ko ia 'a e ngāue ko ia, ko e 'ai pē ke mea'i pē 'e he fakataha 'eikí ni. Ko e mahu'inga ko ia 'o e ngoué ki he vāhenga ko eni 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito. Na'e kamata'aki pē ko e mīsini palau 'e 2 mahalo na'e 'osi pē 'a e māhina 'e 6 pea maumau e taha, ka ko eni 'oku toki a'u mai eni e kongokongá mei Siaina. Ko e 'enisia

Siainá 'oku kei fihia pē 'i Siaina koe'uhí ko e KOVITI-19, ka 'oku te'eki ke a'u mai, kae kehe ko eni, pea 'i he lele ko ia 'a e misini ko ia 'e 2 mo e, pea hoko atu 'o maumau e misini 'e taha mei 'Okatopa 'o e ta'u kuo 'osi ki he 'Okatopa ko ia 'o e ta'ú ni 'a ia ko e māhiná ni ia. Kuo 'osi palau leva 'e he ongo misini ko eni 'a e 'eka 'e 2,092 'i he vāhengá 'a ia 'oku fakafuofua ia hangē ki ha 'api tukuhau 'e 261 kuo 'osi hono palau. Pea 'oku mahino mai kia tautolu ko e talu mei he 'osi ko ē 'a e *GITA* pea hoko mai ai mo e, mo e Hālotí, ko hono mo'oní 'oku 'ā e kakai 'o nau longomo'ui 'aupito 'aupito 'enau ngāue ko ia ki 'utá, pea ko e ma'u ko ia 'o e ngaahi mīsini palaú, ko e tokoni lahi taha ia kiate kinautolu. Kae kehe ko e tu'unga ia ko ē 'oku 'i aí.

Fakamahino ki he kāinga 'uhinga fokotu'u 'Ofisi Fakavāhenga Tongatapu 8

Pea toe hoko atu pē 'a e motu'á ni foki hono fakamahino'i ki he kāingá 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai, 'io 'a e 'uhinga ko ia 'o hono, 'oku 'i ai, fokotu'u ai ko ia 'a e 'ofisi fakavāhengá 'o fakamahino kia kinautolu 'a e ngaahi fatongia ko ia 'oku fakahoko 'i he 'ofisi, pea 'ikai ke ngata pē ai, mo e ngāue ko ia 'a e ongo 'ofisa 'oku na ngāue aí. Pea 'ikai ke ngata aí pea 'oku hoko foki e 'ofisi ko eni ko e fakataha'anga ia ki ha taha pē 'i he vāhengá 'oku fie lava mai 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai, ke fai ha fepōtalanoa'aki pea mo e motu'á ni Fakafofongá, pehē foki ki he ongo 'ofisa ngāué 'oku fakahoko ia ai, pea mo e fakataha, 'ikai ke ngata pē aí, ka ko e fakataha'anga eni 'a e kau 'ofisakoló, pule fakavahé pea mo e Fakafofongá 'oku fakahoko mai pē ki he 'ofisi.

Sai, ka tau hoko atu ki he peesi ko ia hono hokó. Ko e 'uluaki fakataha eni ko ē na'e fakahoko ko eni 'i he vāhengá. Ko e fakataha ia mo e pule fakavahé pea mo e kau 'ofisakoló. Pea 'oku mahu'inga 'aupito pē eni ia koe'uhí ā ko e fiema'u ko ia ke femahino'aki mo kamata ke ngāue fakataha 'a e Fakafofongá pea mo e 'ofisi fakavāhengá mo kinautolu 'a e kau 'ofisakoló mo e pule fakavahé. Pea na'e lahi 'aupito 'a e me'a na'e tokanga ki ai, kae tautautefito ki he pule fakavahé, 'oku 'ikai foki ke anga ia ki he ngāue ko eni pea mo e Fakafofongá pea mo e 'ofisi, kae tautautefito 'oku 'ikai ke anga ki he ngāue mo e kosilio 'a e kolo taautaha. Ka 'i he'ene pehē na'e lahi 'aupito 'a e ngaahi fehu'i hangē pē ko ia 'oku 'asi pē ko ena he fiema'u vivili, 'oku, 'ene fiema'u ko ia ke toe lahi ange 'ilo ko ia ki he kosilió.

Lahi fie 'ilo ki he mafai Kosilio Fakakolo & tokoni ki he kakai fefine

Pea pehē pē ki he toe fehu'i ko ia 'oku hoko hake he ngaahi me'a makehé, 'a e mafai 'o e kosilió pehē foki ki he tokoni ko ia ki he kakai fefiné, mahino pē mahu'ingá, ka 'oku nau pehē fehu'i pē 'oku totonu ke 'ave e pa'anga ko ia ko ē ke tokoni kia kinautolu kakai fefiné, ki ha 'akauni pē 'anautolu pē ko e 'ave ki he kosilió. Ko e me'a ia ko ē na'e fehu'i pea na'e fakamahino pē kia kinautolu, 'oku nofo pē ia 'i he kosilió, pea 'omai pē 'a e fiema'u vivili 'a e hou'eiki fafiné, ko e maau pē kuo tuku atu 'a e pa'angá ke fakahoko 'enau ngāué. Pea pehē foki ki he tefito'i ngāue 'a e kosilió toe fakama'ala'ala lahi 'aupito ke me'a ki ai 'a e, ke 'ilo'i 'e he pule fakavahé, pea he koe'uhí ko e kau 'ofisakoló ia, meimei ko e 'ofisakolo 'o e kolo kotoa pē 'oku mēmipa ia 'i he kosilio ko ia 'o e kolo ko iá, pea 'oku 'i ai 'a e femahino'aki ai.

Fakamahino 'oua ma'u kava Tonga polisi fakakolo mei he 12-5 hengihengi

Ko e me'a 'e taha fekau'aki pea mo e ongo polisi fakakoló, na'e fai pē feme'a'aki ki ai koe'uhí ke fai 'a e ngaahi femahino'aki ki he'enu ngāué, he ko e kau 'ofisakoló foki 'oku tataki 'i he ngāue ko ia 'a e polisi fakakoló. Pea na'e toe hanga 'e he motu'á ni 'o fakamahino kia kinautolu, 'a e fetu'utaki mo e pule ko ia 'i he Potungāue Polisi 'oku fakahoko fatongia ko ia ki he kau polisi fakakoló, he na'a ne ...

<008>

Taimi: 1439-1444

Semisi Fakahau: ... fakamamafa'i 'aupito 'a e mahu'inga ki he kau polisi fakakolo 'a e kolo kotoa pē ke 'oua 'aupito na'a ma'u 'a e kava Tonga mei he 12:00 taimi 12:00 tu'apō ki he 5:00 hengihengi he koe'uhí he 'e uesia ai 'enau ngāue. 'A ia kuo pau ke nau fakamama'o mei he ma'u ko ē kava Tonga mei he tu'apō ki he taimi hengihengi. Pea na'e toe fakamahino pē mo ia 'e he motu'a ni ke mea'i he kau 'ofisakoló pea mo e, pea toe a'u foki he langa ko ia hake 'a e ngoue femahino'aki heni 'a e kau 'ofisakolo he 'oku 'i ai he ko e tu'u ko eni 'a e ongo palau ko eni 'a e vāhenga 'oku 'i ai e komiti 'oku ui ko e komiti palau 'a ia ko e kau 'ofisakolo kātoa pea 'oku Sea ai e pule fakavahe pea 'oku tokoni sea hake 'a e motu'a ni ki he komiti ko eni pea ko honau fakataha'anga 'o e komiti ko eni ko e 'Ofisi pē ko ia Fakavāhenga. Pea fakamahino 'aupito 'a e fengāue'aki vāvāofi 'aupito mo kinautolu.

Tokoni tangike vai Pule'anga 'inasi ai ngaahi kolo e vāhenga

Sai, na'e fakamuimui 'aki 'a e me'a ko ia ki he tangikē vai ke tokoni ko ia ki he ngaahi kolo mahino 'aupito fakamālō lahi 'aupito ki he 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC ko e tokoni ko ia 'oku nau fakahoko ki hono tufa 'a e tangikē 'oku 'i ai 'a e tangikē mahalo 'e 140 'e tufa ange ki he vāhenga 'oku 'ikai ke mahino ki he motu'a ni pē kuo tufa pē 'ikai ka 'oku pehē 'e he MEIDECC ko e pa'anga pē ia ko e me'a ia ko ē 'oku nau 'uluaki ma'u ko eni ko 'ene maau pē 'oku tufa ange vahevahe he kolo ko eni 'e ono pea 'oku nau kei feinga pa'anga 'uhī ke toki fakakakato ange 'a e fiema'u ko ē 'a e ngaahi kolo 'i he taimi ko ia 'oku ma'u mai ai 'a e pa'anga tokoni.

Mahu'inga founa hono fokotu'utu'u lipooti 'a'ahi ke fakafaingofua ki he ngāue Pule'anga ki he patiseti

Ko e me'a 'e taha 'oku ou tokanga ki ai ko e mou mea'i hifo pē 'i he ki'i fakataha ko eni ko eni e kau 'ofisakolo ko e founa ko ia hono fokotu'utu'u 'o e lipooti. 'Oku mahu'inga 'aupito eni koe'uhí ko e fakakaukau pē eni ia 'a e motu'a ni mo kinautolu ko ia na'e tokoni ki he motu'a ni 'i he fakahoko 'o e ngāue ke fakafaingofua'i hono fokotu'u koe'uhí ke lava 'o tokoni ki he Pule'anga 'i ha taimi 'e 'osi ai hono tali 'a e lipooti pea faingofua kia kinautolu ke nau hanga 'o fakafaikehekehe'i 'a e fiema'u vivili mei he ngaahi me'a kehekehe pē. Pea faingofua kia kinautolu hono fokotu'utu'u ko ia ke fakahoko ki he, ke fakakau ki he fokotu'utu'u 'o e patiseti ko ia 'o e ta'u fakapa'anga hoko mai. 'Ikai ke ngata ai 'i he kapau te mou hoko atu ki he peesi ko ia hono hoko mai ko e teuteu ia ki he fakataha 'i he ngaahi kolo ko ē 'o Veitongo pea ko e peesi 12 'oku 'i ai e tēpile ai. Ko e feinga eni pē 'a e motu'a ke toe mahino ange ki he Potungāue Ako 'o faingofua ki he 'Eiki Minisitā pea mo 'ene kau ngāue hono fakahoko ko ia 'enau tokoni ki he fanga ki'i 'Apiako Lautohi. Ko ia ai 'oku fokotu'u ai ko ē 'a e tēpile ko ē 'oku 'ave 'o fakafonu mai 'e he puleako 'o e 'apiako lautohi taautaha 'o 'omai leva ia pea toki 'omai 'enau ngaahi fiema'u vivili fakakātoa ia ko e ngaahi fiema'u ia ko ē 'oku nau, ka 'oku sai ka tau hiki atu ki hē.

Ola fakataha 'i Veitongo

Ko e kolo eni ko Veitongo ke tau kamata mei ai. Ko e kolo ko eni 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito ko e kolo foki eni 'i Tonga ni ko e kolo pē eni 'i Tonga ni kuo 'osi fakakakato hono fetongi 'o e ngaahi kole ke u hūfanga, kole pē ke u hūfanga he ngaahi fakatapú fetongi ko ia 'a e falemālōlō ponú pea mo e falemālōlō ko ē 'oku lingi vai. Ko e kolo ko eni kuo 'osi fetongi kātoa kātoa ko e taha eni he *project* na'e fakahoko fakakakato ia 'i he 2019 'o kakato hono

fetongi. ‘A ia ko e hono langa ‘o fokotu’u ‘a e ki’i fale ko e ki’i fale ko ia ko e ki’i unit ko ia pē ko e ki’i fale ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e shower pē ko e bathroom pea mo e toilet ‘a ia ‘oku loki ua. Pea ‘i tu’a leva ‘oku ‘i ai e sink ai koe’uhi ko e fanofano. Pea ‘oku langa ‘aki ‘a e piliki ‘oku langa piliki ‘a e, ‘a ia ko e fe’unga ia mo e ki’i fale ‘e 42 ‘i he kolo ko eni ko Veitongo ‘a ia ‘oku kakato ai ‘a e ...

<009>

Taimi: 1444-1449

Semisi Fakahau: ... me’a ko eni. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō lahi koe’uhi ko e tokoni mei he Pule’anga, tokoni mei he *MORDI*, pea tokoni mei he kautaha ko ia ko e *NISHI* pea ‘ikai ke ngata pē ai ka na’e toe ala mai ‘a e ki’i fāmili taautaha na’e langa ‘a e ki’i fale honau ‘api ‘o nau hanga ‘o tuku mai ‘a e pa’anga ‘e 1000 pea toe lahi ange, ko e tokoni ki ai, na’e fe’unga ‘a e mahu’inga ‘o e ‘iuniti taautaha mo e pa’anga ‘e 7000 tupu. Pea kuo lava kakato eni, pea ko ia ‘i he’ene pehē ka u, mahino mai kia kitautolu ko e sivilaise eni ‘oku kamata mai mei Veitongo. Pea ‘oku kau ia ‘i he me’a ‘oku fakafiefia ‘aupito ‘aupito.

Ngaahi fiema’u vivili Lipooti ‘A’ahi Tongatapu 8

Fiema’u vivili Veitongo

Sai ko e ngaahi fiema’u vivili, ko e lipooti ‘oku fakamahino mai pē ‘i ‘olunga ‘a e fiema’u, ngaahi fiema’u vivili, pea ko e hoko hake pē ko e ngaahi me’a kehekehe pē ‘oku alea’i pē ‘i he fakataha ka ‘oku ‘ikai ko e ngaahi fiema’u vivili. ‘A ia ko e fika ‘uluaki ko e tanu hala, na’e fakamahino mai pē ‘e he kolo ‘enau fiema’u ko ia ke tanu honau ngaahi hala kolo pea mo e hala ‘uta, pea na’e tokoni mai ‘a e *MOI* ‘a e kau ngāue ‘o nau ō mo e ‘ofisakolo mo e fa’ahinga mei he kāinga ‘o nau ō ‘o savea’i ‘a e lahi ko ia ‘o e ‘ū hala mo e ngaahi me’a ko ia, pea ‘oku nau lolotonga ngāue ki hono fakamahu’inga’i fakapa’anga. Pea na’e kole mai ‘a e ‘ofisakolo ke fai ha tokoni ‘a e motu’a ni ke ‘ave mu’a ha tohi ki he ‘Eiki Minisitā ke kole ki ai ke faka’atā mai e kau ngāue ke fakahoko ā hono tanu e ‘ū hala ko eni, pea na’e ‘osi fai ‘a e tohi ko ia ‘o ‘ave ki he ‘ofisi ko ia ‘o e Minisitā ko ia ‘o e *MOI*.

Ko e hoko hake ki ai ko e fiema’u ko ia e hou’eiki fafine ke langa honau fale koka’anga mo e lālānga. Pea ‘oku lolotonga ngāue kātoa ki ai mo e fakamālō lahi ‘aupito ki he ‘Eiki Palēmia pehē foki ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e *MOI* koe’uhi ā ko hono fakapapau’i mai ‘oku fiema’u ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai e kongā kekekele ke fai ai ‘a e langa ‘o e fale ko eni. Pea ko eni ‘oku ngāue kātoa ki ai ‘a e ‘ū kolo ko ia ‘e 6 ‘i he vāhenga ke fakapapau’i ‘a e kongā kekekele kotoa pē ke langa ai honau fale koka’anga mo lālānga, pea ko ‘ene maau pē kuo tuku leva ki he ‘ofisi ko ia ‘o e ‘Eiki Minisitā ‘o e *MOI*.

Ngāue fakatupu mo’ui lelei

Pea ko e hoko hake ai pē foki ko e fakatupu mo’ui lelei. Ko e taha eni ‘a e me’a mahu’inga ‘aupito ‘aupito, ka ‘oku, ‘oku mea’i foki ‘e he Fakafofonga ko ia ‘o Vava’u 14, mahalo ko e taha eni e me’a na’e kamata pē ‘ene ngāue ki ai ‘i he taimi ko ia na’a ne kei fakahoko fatongia ai ko e ‘Eiki Minisitā Mo’ui. ‘A ia na’e kole ‘e he, mei he fakataha ke fokotu’u ange mu’a ‘a e fale me’angāue ko ia ko e *dialysis* ke tokoni ki hono langa hake ‘a e tu’unga mo’ui lelei ‘a e kakai mo e fonua, ‘i ha kakai ‘o e fonua, kae tautautefito kia kinautolu ‘oku nau malave ‘i he, ‘io, ‘e malava ke faito’o he ngaahi mahaki ‘oku ‘ikai ke pipihi hangē ko e suka, ko e maumau

‘o e kofuua, mahaki mafu pea mo e ngaahi uesia mo’ui kehekehe pē ‘oku uesia ai e mo’ui ko ia ‘a kinautolu, ‘a ia ko e taha ia ‘o e fiema’u vivili ko ia, ‘a ia fiema’u vivili pē ‘e 3 ko ia ‘oku hā mai.

Fiema’u ke fakaivia kakai fefine mo ‘enau ngāue fakatupu koloa

Sai ko e ngaahi me’a kehe ‘oku ‘ikai ke, ‘oku ‘ikai foki ko ha ngaahi fiema’u vivili eni ka ‘oku fakahoko atu pē ko e fiema’u, ngaahi me’a kehe eni ‘e ua ‘a e kakai fefine pē te nau fiema’u ange pē koe’uhiā ke toe lahi ange pē ‘a e tokoni ko ia kia kinautolu koe’uhi ke fakalalakaka kimu’a ‘enau ngaahi ngāue fakatupu koloa pea mo e ngāue ‘oku fekau’aki pea mo e ngoue.

Tokanga ki he founa ngāue Pule’anga ngali nau kemipeini ‘aki pa’anga tukuhau kjakai

Pea ko hono uá ko e me’a pē eni na’e fakaongo mai mei he fakatahá ‘enau pehē ko e founa ngāue ko ia ‘a e Pule’anga, na’e fakahoko pē mei he fakataha ‘e he ni’ihi, te nau fakahā ki he founa ngāue ‘a e Pule’angá, lolotongá he ‘oku ‘ikai ke nau fakafaikehekehe’i ‘enau ngāue ma’a e fonua fakakātoa mei he’enau ngāue ma’a honau ngaahi vāhenga. He ko e taimi ko ia ‘oku nau fakahoko ai ‘a e ngaahi ngāue ...

<005>

Taimi: 1449-1454

Semisi Fakahau: ... tatau pē ‘i honau ngaahi vāhenga ‘oku hā mai ki he kakai ko ‘enau kemipeini ia ‘anautolu ‘o ngāue’aki ‘a e pa’anga tukuhau ‘a e kakai. Kai kehe ko e ngaahi me’a pē ia na’a nau hanga ‘o tuku mai ‘ikai ko ha fiema’u vivili ka ko e tuku mai pē ia ke ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fakamolemole ...

Semisi Fakahau: ‘Io.

Sea Komiti Kakato: Ko ho’o lipooti ko e ngāue’aki e pa’anga ‘a e kakai ke hā ‘a e hā ko ena ho’o lipooti?

Semisi Fakahau: Ko e ngaahi me’a ‘oku, ko e ngaahi langa fakalalakaka pē ia ‘oku fakahoko ‘e he Pule’anga ka ‘oku nau pehē ko e, ka ‘oku fakakau ko ia honau ngaahi vāhenga ka ‘oku nau pehē ko e pa’anga ia ‘a e Pule’anga ‘oku nau ngāue’aki pea ‘oku hangē ia koe’uhí ko e ‘ave pē ki honau ngaahi vāhenga ‘oku hangē ‘oku nau kemipeini’aki ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga.

Sea Komiti Kakato: Ko ia mālō.

Semisi Fakahau: Ko e anga ia ‘a e fakalea

Sea Komiti Kakato: Ko ia mālō.

Semisi Fakahau: ‘Io ka ‘oku sai ka tau hoko atu. Pea ko e puha ko ena ‘oku hoko mai.

‘Eiki Palēmia: Sea ka u ki’i fehu’i mu’a ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke ke toe lava 'o fakatonutonu atu kinautolu koe'uhí ke 'oua teke hanga 'omai e me'a ta'emahino 'o pehē ke tau fanongo ki ai ke 'ai mai ke mahino pe ko e fē me'a ko ē na'e 'ai ko ē ke kemipeini'aki. Ka ko hono 'omai ko ē 'o 'ai pehē 'oku 'ikai ke fu'u ongo lelei mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia.

Semisi Fakahau: Na'e 'i ai pē 'a e 'ū fakama'ala'ala ki ai na'e 'ohake na'e lahi e me'a na'e 'ohake pea na'e fakama'ala'ala ki ai pea 'oku 'i ai pē mo e tangata'eiki na'a ne toe tokoni pē ki hono fakama'ala'ala pē kia kinautolu pea na'a nau, ka na'e 'ohake foki 'a e me'a ko eni fekau'aki mo e *sidewalk* koe'uhí ko e, na'e taumu'a e me'a ko ia ki he langa ko eni 'o Nuku'alofa, ka 'oku 'ave ia ki he ngaahi kolo kehe 'i he ngaahi vāhenga. Ka na'e 'ikai ke u fu'u hoha'a au ki ai koe'uhí ko e tuku mai pē 'enau fakakaukau 'o hangē ko e me'a ko ē na'a ku lave ki ai 'aneni. Ko e tuku mai pē 'enau fakakaukau mo e me'a pē 'e taha ke tau 'ilo'i pē 'oku fu'u lelei 'aupito 'a e mahino ia ki he kakai 'a e me'a kotoa pē 'oku tau fakahoko pe ko e hā pē me'a 'oku tau fakahoko 'oku mahino pē ia kia kinautolu pea 'oku 'i ai pē 'enau ngaahi faka'uhinga ki ai.

Ngaahi fiema'u he tafa'aki 'o e ako

Kai kehe ko e puha ena ko ē 'oku hoko atu ko e feinga eni ko ē ke toe, ke tokoni ange pē ki he, 'e fakafaingofua ki he Potungāue Ako pea 'oku sai 'oku 'i heni tonu pē 'a e 'Eiki Minisitā ki he ngaahi me'a ko ia fekau'aki mo e fiema'u 'a e 'apiako lautohi taautaha. 'A ia hangē pē ko ena fakatātā'aki pē 'a e me'a. Ko e 'apiako Veitonga eni 'a ia 'i he Vāhenga Tongatapu 8, pea ko e tokolahi 'o e fānau ako ko e toko 200, pea na'e 'ikai ke fakafonu mai 'e he kau faiako 'a e tali ko ia ki he fehu'i 5. 'Oku maau ia 'i he ngaahi kolo kehe pehē mo e 6. 'Io ko e 6 ko e tokolahi 'o e kau faiako ko e toko 8 pea ko e 'ai mahalo 'oku nau tuku mai pē ke faingofua pē ki he potungāue 'enau fika'i ko ia pē ko e toko fiha e fānau ako 'oku faiako ki ai 'a e faiako 'e taha. Pea ko e tokolahi ko ia 'o e fānau ako ki he ako tokamu'a ko ena 'oku fakahoko mai pē ko e toko 29, pea ko e faiako ako tokamu'a pē 'e taha. 'Oku 'i ai foki 'a e fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue Ako he 'oku kau foki 'a e kolo ko eni 'i hono 'uluaki fokotu'u ai ko ia 'o e ako tokamu'a ko eni 'o kau ki he 'apiako lautohi ko ia 'a e Pule'anga. Pea 'oku mahino heni ko e faiako pē 'e taha ki he ako tokamu'a.

Ko e fekau'aki ko ē mo e ngaahi lokiako ko e lokiako kakato 'e 8 pea mou fakamolemole pē mahalo pē te mou pehē pē ko e hā e me'a na'e fakakau ai 'a e fehu'i ko eni hono 11, koe'uhí ko e lahi fakakātoa 'o e, hangē ko e kole pē hūfanga he fakatapu 'a e pō falemālōlō. 'A ia 'oku faka, ko ena 'oku fakalea mai he 'apiako ko e lea tonga totonu ki ai ko e nofo'anga fakafiemālie. Ka 'oku 'i ai e 'uhinga lahi 'aupito 'aupito he 'oku fu'u pelepelengesi 'aupito 'aupito ki he mo'ui 'a 'etau fānau he taimi tautautefito ki honau ta'u motu'a 'a e me'a ko eni koe'uhí ko e mo'ui fakahaisini 'ikai ke ngata ai ko e tu'unga mo'uilelei 'oku...

<007>

Taimi: 1459-1504

Semisi Fakahau: ... ke tokoni ange ki he fe'alu'aki ko ia 'a e fānau mo e kau faiako 'i he taimi po'uli.

Tokanga ki he malu he fefononga'aki

Ko e ka ko e fika ono ko e me'a mahu'inga 'aupito 'aupito eni. Ko e oma ko ia 'a e lele 'a e 'ū me'alele. 'Oku ko e ta'u kuo 'osi na'e 'i ai e ki'i tamasi'i na'e kolosi 'i he kolosi'anga 'o tui'i 'o mālōlō pea ko e palopalema ko e 'alu atu ko ē ke afe ko ē ki he 'apiako 'oku tu'u 'a e kolosi'anga ofi mai pē he falekoloa ko e ki'i falekai pea ki'i falekoloa mei he kauhala 'e taha pea 'oku fa'a ha'u e ngaahi me'alele ia ō mai nautolu 'o tau he ongo falekoloa ko eni falekai mo e falekoloa pea ko e me'a ko ē 'e hoko 'oku 'ikai ke lava e kau faka'uli 'o sio lelei mai ki he teuteu kolosi ko ia 'a e fānau pea ko 'enau kolé pē 'e lava ke hiki mu'a 'a e kolosi'anga pē ko e *zebra crossing* ke 'alu ki he tafa'aki ko ē ki Hahake 'o tu'u ai 'uhiā ke mavahe mei he ongo fale ko eni ke faingofua 'a hono 'ilo'i mai 'e he kau faka'uli 'ikai ke ngata pea faingofua ki he fānau 'enau 'ilo'i 'oku lele mai 'a e me'alele pea tokoni kia kinautolu he 'oku taha eni 'oku fakatu'utāmaki. Pea ko e tahá ko e fu'u papa ko ia 'oku 'asi ki ai ko ē ko e 'osi pē 'apiako hoko mai e pausa he kauhala to'ohema kauhala fehangaaki mo e 'apiako pea 'oku tu'u mai pē 'i mui ai 'a e fu'u papa ko ia ko ē fakangatangata ko ē oma ko ē 'a e me'alele ke hiki ia ki he 70 kilomita ko ē 'e 70. Pea 'i he'ene pehē 'oku 'i ai e ngaahi me'alele ia 'e ni'ihi 'oku te'eki ai ke ofi atu ia ki ai ko 'ene 'asi mai pē fu'u papa kuo langa e lele pea kapau ko e lele mei Hahake 'oku toki holo hifo pē ia kuo 'osi fakalaka mai 'i he ki he faka'ilonga ko ia.

Veivosā Taka: Sea 'i ai pē ha ki'i fehu'i ki he Fakafofonga pē 'e toki me'a mai 'anai 'o toki fehu'i pē te u lava pē 'o fehu'i he taimi ni?

Sea Komiti Kakato: 'Io 'e Fakafofonga ki'i talitali pē ki 'anai ko e 'uhinga ko 'etau taimi 'e 'uhinga 'oku vave e taimi ke mou me'a atu 'o mālōlō pea mou fakatokanga'i lelei ko e lipooti ko eni 'oku peesi 'e 57 toe peesi 'e 48 ke fakamatala'i. Ko e kolo hono 'uluaki eni 'oku toe kolo 'e nima pea ko Vainī 'oku 'i ai e poloka ia 'e 14. Ko ia ai mou me'a atu 'o mālōlō ka mou toki me'a mai mālō.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1519-1524

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie e 'Eiki Palēmia. Hou'eiki ko ē kuo fakamaama e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'anenai, kuo fakatokanga lau tu'o 1 mai, ka toe hola ha taha he kau Fakafofonga 'e ui leva ho hingoa ho'o hola he'etau fakataha faka-Fale Alea kupu 49 e tu'utu'uni. Kae hoko atu ā 'etau folau ki he uike kaha'u, me'a mai e Fakafofonga 'o Tongatapu Fika 8.

Semisi Fakahau: Fakamālō atu 'Eiki Sea, ko e ki'i me'a pē 'e taha 'oku fakamanatu mai 'e he kau Fakafofonga he kuo hola 'a e Fakafofonga Niua, ko e me'a 'e taha na'e 'ikai ke fakahoko mai na'e 'a'ahi atu e motu'a ni ki Niuafo'ou, na'e fakahoko mai 'e he kāinga 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku nau ki'i tokanga ki ai 'oku fu'u angalelei 'a e fanga hoosi, pea ko e kau ngāue fakapule'anga ai ko e ngaahi 'api ko ē 'oku nofo ai ko ē kuata 'o e Pule'anga ko e fakafaletolō 'oku ma'a hake 'aho 'oku mohe ai e fanga hoosi ia. Pea ko e me'a fakamuimui na'e hoko ko

e kau kalapu kava Tonga na'e o ki he holo 'e taha 'o e ngaahi siasi 'o fai ai 'enau 'ilo kava, pea nau mātuku 'o mālōlō kae oatu e tamaiki he pongipongi ke fakamaau e holo 'oku mohe mai ai e fanga hoosi ia.

Fokotu'u ke fokotu'u ha fu'u pou faka'ilonga feitu'u kolosi'anga he hala

Kae kehe ka tau hoko atu 'e 'Eiki Sea mālō 'aupito. Ko e, 'io na'e ngata foki 'i he me'a ko ē ki he faka'ilonga ko ia 'o e lele lahi ko ē 'a e ngaahi me'alele, ko e kolé na'a lava ke toe hiki atu 'a e fu'u pou ko ia pē ko e faka'ilonga ko ē 'o e kilo ko e kilomita 'e 70, ke mama'o atu koe'uhí he 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'alele ko ē 'oku ha'u mei Hahake ...

<005>

Taimi: 1524-1529

Semisi Fakahau: ... 'oku nau lele lahi mai pē nautolu 'o toki holo hifo pē he a'u mai ki he pausa 'o fekau'aki ko e kolosi'anga atu pē ia 'a e fanga ki'i tamaiki ki he 'api lautohi. 'A ia ko e me'a ia 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito. Pea ko 'enau toe kole pē taha ko e kolosi'anga pē 'e lava ke fokotu'u ai ha fu'u pou sima pē ko e fu'u pou ukamea 'oku 'ilonga 'aupito 'aupito ki he kau faka'uli koe'uhí ke nau 'ilo'i kimu'a pea nau lava leva ke holohifo 'a e lele 'a e me'alele pea toki a'u mai ki he kolosi'anga.

Tokanga ki he malu mo e hao e 'apiako ki he fānau

Pea ko e ki'i fiema'u pē 'e taha 'enau fiema'u vivili ke fakakau mo ha 'ā 'a e 'apiako he 'oku lahi 'aupito 'a e hala loto'api ia 'a e kakai nau 'alu noa'ia pē 'i he 'apiako ka 'oku fiema'u ke 'aa'i ke malu koe'uhí ko e, ke mahino pē 'oku 'ikai ke uesia 'a e ako ko ia 'a e fānau kae pehē foki ki he ngāue 'a e kau faiako. Pea na'e 'i ai pē ki'i kole 'e taha na'a 'i ai ha ki'i seniti mei he potungāue lava pē 'o 'oange ke nau tautauhi koe'uhí ke, 'oku 'i ai e ngaahi fanga ki'i fakamole fakatu'upakē kae lava ke nau ngāue'aki ki ai.

Fiema'u ke fakalahi ngaahi hala pea langa hala fakakavakava mei Folaha ki Ma'ufanga

Ko e tu'u ia ko ē 'a e kolo ko Veitongo. Ko 'ene tu'u ko ē 'i he 2019 'a e fakataha ko ia 'a e, 'i he kolo ko ia ko Veitongo na'e mahino ai pē 'enau hoha'a ki he halapule'anga koe'uhia ko e lahi ko ia 'a e 'ū me'alele 'enau ngāue'aki pea 'oku 'i ai 'enau faka'amu noa pē na'a nau pehē pē he taimi ko ia na'a lava ke fakalahi e hala koe'uhí ke 'atā 'a e 'ū me'alele ke faingofua e fefononga'aki. Pea ko e me'a 'e taha na'a nau kole ki ai ke fai ange mu'a ha tokoni ke fakavavevave hono langa e hala fakakavakava ko ia mei Folaha ko ia ki Ma'ufanga koe'uhí he 'e tokoni lahi ia ki he fakasi'isi'i ko ia 'o e lahi 'a e 'ū me'alele 'i he hala, taha ia e me'a na'a nau faka'amu ki ai.

Fiema'u ki Fale Alea ke fakasi'isi'i fakafekiki noa'ia he Fale

Ko e me'a 'e taha na'a nau faka'amu pē ke fakahoko mai ki he Fale Alea, nau kole mai pē ke fakasi'isi'i mu'a 'a e fakakikihi noa'ia 'i he Fale Alea. Pea 'oku nau kole mai he koe'uhí kia kinautolu hangē 'oku mole 'a e 'ulungaanga faka'apa'apa 'i he feme'a'aki 'i he Fale Alea pea 'oku totonu ke 'ilo 'e he kau Mēmipa 'oku fanongo mai 'a e kakai 'o e fonua ki he feme'a'aki ko ia 'oku fakahoko. 'Oku 'ikai ko ha 'ulungaanga totonu 'eni ke hā atu kitu'a mei he Fale fa'u

lao 'a e fonua. Ko e ki'i me'a ia 'e taha 'oku nau fakatokanga mai ki he 'omai pē 'enau fakakaukau ke a'u mai ki he Fale Alea.

Fokotu'u 'oua toe fakahū mai ki Fale Alea ngaahi Lao fakavavevave mei he Pule'anga motu'a

Na'e 'i ai pē 'a e fokotu'u mai he koe'uhí ko e Lao Fakaangaanga ko e Lao Fakavavevave na'e 'ohake ko ē 'e he Pule'anga motu'a. 'Oku nau kole pē ke tuku mu'a 'a e lao ko ia 'oua toe 'omai ki he Fale pea 'oku sai pē 'oku 'osi fakahoko e ngāue ko ia ki ai he koe'uhí he 'oku nau, 'oku 'ikai ke nau loto ke to'o e mafai ko ia 'o 'Ene 'Afió.

Ko e me'a pē 'oku toe fakamahino mai ai pē 'i ai, 'a e, 'io ko 'enau kole pē koe'uhí ko e, na'a 'i ai ha 'ahinga tokoni ke tokoni ange ki he ngaahi kalapu sikolasipi ko ia 'oku nau fai ko ia hono totongi e ako 'a e fānau na'a lava ha tokoni ki ai, pea ko e ngaahi me'a lalahi pē ia na'e 'asi ko ia 'i he fakataha ko ia 'a e kolo ko Veitongo 'i he 2019.

Ngaahi fiema'u vivili - Malapo

Ko e me'a leva 'oku hoko hake 'i he, 'ikai sai ka tau hoko atu 'i he 2020. Ki he fakataha ko ia hono hoko mai fakataha ia ko ē 'i he kolo ko ia ko Malapo. Pea 'oku 'i ai 'a e tuku 'a e fakamālō lahi 'aupito 'aupito kia 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō koe'uhí ko e tuku hono taimi kae me'a ange 'o kau 'i he fakataha ko eni he na'e tokoni lahi 'aupito 'aupito 'ene me'a tonu ai koe'uhí na'e 'i ai 'a e ngaahi fale'i 'o fakama'ala'ala ki he kāinga 'a e ngaahi me'a na'a nau fehu'i ko 'enau fie 'ilo ki ai. Kai kehe ko e fakataha ko eni ko e nau ngaahi nau pehē...

<007>

Taimi: 1529-1534

Semisi Fakahau : ... pē 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a ia 'oku fiema'u 'a e fale koka'anga, mo e lālanga 'a e hou'eiki fafiné, pea kau atu ki ai ko e kole pē 'a e mātu'a kau toutai ke langa ha ki'i uafu si'isi'i pē ke tau honau fanga ki'i vaká 'i he ve'e uafu ko iá, taimi 'oku nau foki mai ai mei tahí.

Palopalema he palau

Pea ki he polokalama palaú ko e taha foki eni e palopalema na'e hoko 'aupito pē ia he vāhenga ko eni 'i he kolo kotoa pē. Ko e polokalama palau ko ia 'a e Pule'angá, koe'uhí na'e 'ikai ke lele lelei e polokalama ko eni kai ke 'ilo 'e he kau 'ofisakoló ko e hā e lahi e houa ko ia 'o e kolo taautaha, pea taimi ko ia 'oku fakahoko ai e ngāué, te'eki ai ke 'osi e ngāué 'a e palaú kuo foki 'a e faka'ulí pea ko e taimi ko ē 'oku fai ai 'a e fetu'utaki atu 'i he 'aho ko ē tahá pē 'e ha'u fakakū, 'oku ne talamai ke kātaki pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha sēniti ia ke 'utu 'aki 'a e palaú. Pea 'oku mahino pē pea na'a ku fakahoko pē kia kinautolu tuku ke u fetu'utaki ki he 'Eiki Minisitā 'a e Ngoué koe'uhi ke tokoni mai ki ai, pea na'a ku fetu'utaki ki he 'Eiki Minisitā 'i he'ene me'a mai ko ia mei Vava'ú, pea fai 'ene tokoni, pea 'oku fakamālō ki ai 'i he tokoni ko ia na'e fakahokó.

Vai

Pea 'oku toe 'i ai pē pea mo e ngaahi me'a kehekehe, ko e taha foki e me'a na'e 'ohake ko e fekau'aki ko ia mo e vaí, polokalama mo e tangikē vaí, me'a tatau pē na'e hoko ko ia ki he

fakataha ko ia mo e kau 'ofisakoló mo e me'á, 'a e mahu'inga ko ia 'a e tangikē vaí. Faka'amu noa pē kāingá kapau na'e tō mai e 'uha lahi ko ení kuo 'osi ma'u 'enau tangikē koe'uhi kae fonu, 'utu 'o fonu ai leva. Kae kehe ko e, na'e fakama'ala'ala pē kia kinautolu ko e 'uluaki tokoní 'e ha'u ia, 'omai ia pea tufotufa holo 'i he ngaahi koló, 'osi vahevahe pē ki ai 'i he fakataha pē *MEIDECC* pea mo e kau 'ofisakoló, 'i he'enau hanga ko ia 'o vahevahe 'a e 'ū tangikē ke tufaki ki he ngaahi kolo taautaha, pea mahino 'aupito.

Fiema'u Malapo he tafa'aki 'o e ako

Ko e hoko mai ko ia ki he 'api lautohí pea ko e ki'i 'api lautohi eni 'oku tokosi'i. Ko e tokolahi 'o e fānau akó ko e toko 76, pea ko ena 'oku 'asi ai pē kalasi 6 'alu hifo ai pē 'o a'u ki he kalasi 1. Pea ko e tokolahi 'o e kau faiakó ko e toko 3. Pea ko e tokolahi ko ia 'o e faiako 'i he, 'o e tamaiki ako ki he fānau ako, ko ena 'oku 'ohake pē 'i he peesi ko ia hono 7 kalasi 5 mo e kalasi 6 ko e faiako ia 'e 1, kalasi 3 mo e kalasi 4 ko e taha ia faiako ia 'e 1, faiako leva hono tolú ki he kalasi 1 mo e kalasi 2. Pea ko e me'a ko ia ki he ako tokamu'á 'oku te'eki ai ke fokotu'u 'a e ako tokamu'a 'a e kolo ko ení. Pea ko e lahi fakakātoa ko ia 'ū loki akó ko e loki ako 'e 5, pea ko e nofo'anga fakafiemālie pē 'e 5 ngāue'aki 'e he fānau ako ko ení, pea mo e kau faiakó hono kātoa, ka 'oku ai 'enau fiema'u tokoni 'i he tafa'aki ko ení.

Pea ko 'enau ngaahi fiema'u vivili, na'e fakamahino mai pē 'i he fakatahá na'a nau toko 4 foki, pea fakafisi 'a e toko 1 pea 'oku toko 3 pē. Pea 'oku 'i ai 'enau kole ke fetongi ange mu'a 'e e tokotaha ko iá ke tokoni kia kinautolu 'i he'enau fakahoko ko ia 'enau polokalama akó.

Pea ko e me'a 'e taha na'a nau 'ohake, mahino kia kinautolu, me'a 'oku nau ki'i hoha'a ki ai 'a e kau faiako ko ení. Hangē 'oku 'ikai ke toe manakoa 'i he to'utupu 'o e ngaahi 'aho ní 'a e ō ko ia 'o hū 'o ako 'i he Kolisi Fakafaiakó ke nau hoko ko e faiako. Hangē 'oku toe manakoa ange 'a e ngaahi 'elia kehe, ka 'oku 'alu pē 'oku holo 'a e, he 'oku faingata'a hono feinga ko ia 'a e potungāué ke fetongi ange 'enau kau faiakó.

Ko e uá pē ko e fiema'u 'a e mīsini *photocopy* pea ko e me'a tatau pē hangē ko e fiema'u ko ia 'a e 'apiako ko ia 'o Veitongó. Pea ko e me'a 'e taha ko 'enau fiema'u ko e tu'unga maamá, ko e maamá ia 'oku tu'u ia 'o hanga ia ki he tafa'aki 'e taha 'o e 'apiakó kae fakapo'uli 'a e 'apiakó ia, ka ko 'enau faka'amú...

<008>

Taimi: 1534-1539

Semisi Fakahau: ... ke fai ange mu'a ha ngāue ke liliu ke fulihi mai 'a e maama ke ulo mai ki he 'apiako 'uhī ke maamangia 'a e 'apiako pea 'oku nau kole ke fokotu'u 'enau ki'i laipeli pea 'ikai ke ngata pē mo e 'oku fiema'u 'a e me'a ke tokoni ki he ma'u'anga vai ko ia 'a e 'apiako ko e, 'oku 'i ai e ngaahi me'a heni kuo 'osi fakahoko ki he kosilio ke nau tokoni mai ki ai kau ai e me'a ko eni he vaí mo nau tokoni ke fai e fetu'utaki ki he Potungāue ko ē 'Uhila ke nau hanga 'o fulihi 'a e pou 'uhila ko eni ke maamangia ai 'a e 'apiakó.

Ko e pea 'io mo e ngaahi me'a kehé pē ko hono fakaikiiki ko ia mo e fiema'u ko ia 'a e tokoni ha kongá 'o e pa'anga tokoni ko ia mei he Fale Alea faka'amu ko ia ko e 'inasi ko ia 'o e kolo pea na'e 'osi fakahoko eni ki he kosilio koe'uhí ke nau fetu'utaki mo e puleako koe'uhí ke ko e hā e ngaahi me'a ko ē te nau ala tokoni ai te nau tokoni ki he 'apiako. Pea mo e me'a pē 'e taha ko e toe foki pē ia ki he fiema'u ko ia ke fakatokolahi 'enau kau faiako 'oku fu'u 'oku kau eni

ia he fiema'u vivili 'aupito pea 'oku nau toe fehu'ia pē pe ko e hā koā e me'a 'oku 'ikai ke toe manakoa ai 'a e faiako 'i he ngaahi 'aho ni. 'Oku ko e ngata'anga ia 'o Malapo ka tau hoko atu ki Longoteme.

Longoteme

Ko Longoteme ...

'Eiki Minisitā Ako: Lava pē ke u ki'i tokoni atu kae ki'i mālōlō e Fakafofonga.

Semisi Fakahau: Mālō.

'Eiki Minisitā Ako: Ki he ongo kolo ko eni 'e ua ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai e 'Eiki Minisitā Ako. Ko e lava eni e houa 'e taha sekoni 'e 44 e me'a 'a e 'a'ahi me'a mai.

Tali Pule'anga ngaahi fiema'u vivili fekau'aki mo e ako

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato. Fakamālō atu ki he Fakafofonga he'ene 'omai e ngaahi me'a ko eni 'io te u kamata pē mei Malapo, na'e huufi 'i he Monite 'e Fakafofonga 'a e Ako Tokamu'a 'a Malapo. 'A ia na'e lava ia ka neongo 'ene 'uha na'e fu'u fiema'u pē ke fai mo kamata leva e ki'i fānau na'e toko 20 tupu 'a e ki'i fānau ako na'a nau kamata 'aki. Ka 'oku ou tui pē te nau fiefia ka toe hoko atu ho'o tokoni ki he ki'i 'apiako. 'Oku fai foki e fa'a tālānga pē mo e 'ū 'apiako Sea ko e me'a angamaheni 'enau 'omai 'enau ngaahi fiema'u pea ko u tui ngaahi fiema'u ko ē na'e 'omai mahalo ke tokoni ange 'a e Fakafofonga ki he ngaahi hangē ko eni ko e mīsini *photocopy* mo e alā me'a pehē. Ka ko e 'ū me'a tatau pē Sea 'oku kau 'a e fengāue'aki ko eni mo e *PTA* 'i he ngaahi me'a mahu'inga ke tau hanga 'o poupoua mo tau vakai pē ko e hā ha founa 'e toe lelei ange ai. Mahino 'aupito pē 'a e tu'unga fakapa'anga ia 'o e Potungāue Ako ka ko e ta'u kotoa pē 'oku ta'ota'ofi foki hono *recruit* 'etau kau ngāue. 'Oku mahino 'aupito pē fo'i toko, mei toko 20 ia tau pehē 'oku *retire* mei he Potungāue Ako. Ka 'oku taimi fiema'u ia 'oku meimei faai atu ia he toko 30 ke fakahū mai, meimei 'osi e ta'u kotoa pē ia mei he Kolisi Fakafaiako e toko 50 ki he 60. Tipeni pē mei he ta'u ka ko e me'a pē ko e ki'i konga pē te mau lava 'o fakapa'anga 'a e ki'i sēniti pē ko ē 'oku tali ko ē 'i he patiseti pea 'oku 'i ai leva e fengāue'aki pea mo e siasi ke nau to'o atu mo e konga 'o e fānau ko eni.

Sea 'i he taimi ni 'oatu ai pē 'a e fakamatala ko ia, 'i he Pule'anga 'oku nau tau pehē ko e kau faiako lautohi 'oku, ko e *student* ki he faiako pē ko e tokolahi e kau fānau ako ki he faiako 'e taha 'oku 'i he 23. 'A ia ko e 'avalisi ia ko e toko 23 ki he faiako 'e taha Sea 'oku 'i ai e fiema'u pē ia ke toe holoki eni ki lalo Sea kae ko e 'oatu pē fakamatala ko ia ke mou mea'i pē ka ko e fika 'e taha Sea ne peseti 'e 68 'o e kau faiako 'a e Pule'anga peseti 68 ko e kau faiako fefine. 'A ia 'oku 'i ai e feinga ki he mātu'a tangatā ke nau kau 'a e faiako ha me'a 'oku nau fili mai ki ai he 'oku mahu'inga 'aupito hono fatongia pea 'oku tau 'osi 'ilo kotoa pē e ngaahi tālānga mai kimui ni mai fekau'aki mo e 'aho e kau faiako. Pea 'oku mahu'inga pē 'a e me'a ko eni 'oku 'omai he Fakafofonga ke fai pē ha toe sio ki ai he 'oku mo'oni 'aupito pē fiema'u ia hangē ko eni ko e fiema'u 'a Mango na'a tau tālānga'i he 'ahó faiako pē 'e taha 'i he fo'i, neongo ko e toko 8 ka ko e toko 8 meimei 'i he *level* kehekehe. Pea ko e faka'amu kotoa ma'u pē ia ko e 'uhinga ke feau 'a e ngaahi fiema'u fakafaiako pehe ni ka 'oku 'i ai pē e fakangatangata ko e 'uhinga pē ko e tu'unga fakasēniti Fakafofonga.

Ko e me'a ko eni ki he mala'e va'inga pea mo e fa'a ngāue'aki e ngaahi 'apiako tatau pē 'a Veitongo pē ko Malapo ke fai 'aki ha ngāue ...

<009>

Taimi: 1539-1544

Eiki Minisitā Ako: ... kehe hangē ko ha pō ako pē ko e va'inga, fiema'u pē ke 'omai pē ha ki'i tohi he 'oku pau pē ke fai e femahino'aki, ko e hā e me'a 'e ngofua ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke ngofua, ko e hā ha me'a 'e hokó ko hai leva 'oku ne fua e kanoni, 'o e, tau pehē pē 'oku maumau ha me'a he 'apiako mo e alā me'a pehē. Pea ko e ki'i tokoni atu pē ia Sea ki he ngaahi me'a na'e 'ohake 'e he Fakafongā, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Ako. Me'a mai koe ...

Semisi Fakahau: Mālō fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Ako, mālō 'aupito e tokoni. 'Oku 'ilonga 'aupito 'aupito e fakahoko fatongia e 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāue 'i he tokoni ko ē ki he ngaahi 'apiako lautohi ko ia 'i he vāhenga.

*Ngaahi fiema'u vivili - Longoteme
Kole fai mu'a hā ngāue kī he fo'i hala Kauvai*

Pea sai ka tau hoko atu ki Longoteme ko e fiema'u vivili pē 'e taha 'a Longoteme, pea sai pē 'oku ou fie fakamanatu pē ki he 'Eiki Minisitā fakamolemole pē 'Eiki Minisitā. Ko e hala ko ia ki Kauvai na'a ku lele pē kimu'a 'o sio ki ai kimu'a pea toki fai ko eni 'a e 'a'ahi ko eni 'a 'Ene 'Afio, 'a Ha'a Havea Lahi, pea, 'o a'u ki he hala pea na'a ku fakatokanga'i ai pē 'oku te'eki ai pē ke fai e ngāue ko ē ki ai, 'oku mahino pē na'e teke pē tafa'aki mo tafa'aki mo e fanga ki'i fakafonufonu atu pē fanga ki'i luo, ka 'oku te'eki ai pē ke fakahoko e ngāue ko ia. Ka na'e 'osi 'omai foki ki Fale Alea he kuohili. Kae kehe 'oku toe 'i ai pē mo e kole mei he kāinga he 'oku 'i ai 'a e fo'i hala lahi 'aupito 'oku 'aonga 'aupito he ko e tokolahī 'aupito 'a e kau ngoue 'oku nau ma'u 'api 'i he kongā ko ia ko Longoteme ko ia ki Kauvai, pea 'oku 'i ai 'a e hala 'oku lele mei Folaha 'o a'u mai ki he hala ko ē ki Kauvai 'oku nau faka'amu noa pē na'a lava ha tokoni ke 'ange ke tanu ange hala ko ia, koe'uhī ke faingofua 'enau a'u ki honau ngaahi 'api ko ia 'oku fakahoko ko ē 'a e ngoue. Ko e fiema'u vivili pē ia.

Ngaahi fiema'u makehe

Ko e ngaahi me'a kehē pē ko e, kole pē ki he pa'anga tokoni na'e fai foki e kole meia nautolu ke fakama'ala'ala ange pē 'e lava ke nau ngāue'aki e pa'anga tokoni ki he 'ai ia ko e nō ki he kāinga, pea na'a ku fakama'ala'ala pē kia kinautolu 'oku 'ikai, 'e 'ikai ke tali eni he koe'uhī he ko e nō ko e 'alu ia ki he ngaahi me'a fakatautaha, ka ko e 'uhinga e pa'angá ke ngāue fakalukufua ki he kāinga 'i he kolo, pea mahino 'aupito 'aupito pē kia kinautolu. Na'a nau fiema'u ke fokotu'u 'enau falekoloa sosaieti pea 'oku fakahoko pē fakama'ala'ala kia kinautolu ko e Potungāue ko ē Leipā ko kinautolu 'oku nau fakahoko e ngāue ko eni, pea 'oku totonu ke nau ngāue vāvāofi, pea 'e tokoni pē kosilio ki ai ke nau ngāue vāvāofi koe'uhī ke fokotu'u 'enau falekoloa.

Pea ko e 'inasi 'a e hou'eiki fafine ko e faka'amu 'anautolu koe'uhi na'a lava ke kamata'aki hano tō ha'anau 'ai ha'anau tō vesitapolo ko e sio pē koe'uhi ko e teu, mateuteu atu ko eni ki he COVID-19, mo e ngaahi me'a pehē, pea u fakahoko pē 'oku tali lelei 'aupito 'aupito ka ko

e me'a pē 'a e hou'eiki fafine pea kau mai foki mo 'enau ngaahi ngāue ko ia ki he fakatupu koloa hangē ko ia ko e koka'anga mo e lālanga mo e ngaahi me'a pehē. Pea nau mahino 'aupito kia kinautolu e me'a ko ia.

Ko e polisi fakakolo na'e toe fakamahino pē kia kinautolu he 'oku nau poupu lahi 'aupito e kolo ko eni ki he ngāue 'a e kau polisi fakakolo. Ko e taha pē 'enau palopalema na'e 'ohake ia 'i he fakataha ko eni 'i he 2019 ko e 'ikai ke 'i ai ha konga kekekele ke tu'u ai ha holo fakakolo mo tu'u ki ai ha fale ke ngāue'aki 'e he kau polisi fakakolo, pea na'a nau pehē pē ke fai mu'a ha fetu'utaki 'a e motu'a ni ki he 'Eiki Nōpele, Veikune, koe'uhi ke tokoni ange 'i he me'a ko eni. 'Oku te'eki ai ke ma'u ha faingamālie ke fai ai e fetu'utaki ko eni pea 'oku pau pē ke fakahoko ia.

Ko e Komiti Toutai, na'a nau kole pē koe'uhí ko e fai ha tokoni ange kia kinautolu pea na'e fakahoko ki ai 'e he motu'a ni 'oku lolotonga 'a'ahi holo 'a e Potungāue Toutai 'i he ngaahi kolo ko ia 'i he vāhenga, koe'uhí ke 'ilo'i 'a e ngaahi kolo ko ē 'e fiema'u ke fokotu'u honau ngaahi konga tahi pule'i makehe pē ko e *special management area* te nau fetu'utaki leva ki he potungāue koe'uhí ke lava ke fakahoko e ngāue ki ai he 'oku 'osi fakahoko 'e he potungāue 'a e ngāue 'o mahino 'a Kauvai kuo pau ke malu'i 'aupito 'aupito 'a e matātahi ...

<005>

Taimi: 1544-1549

Semisi Fakahau: ... konga tahi ko ia 'oku 'i Fanga'uta 'o Kauvai ko e hoko ia ko e SMA ia pea 'e tokanga'i pē ia mei he kau ngāue mei Palasi. Pea ko ia 'oku, ko e taha ia e me'a ko ē na'a nau fiema'u ke fakahoko ko ia. Ko e lava ia 'a Malapo, Longoteme. 'Io ko e 'api lautohi 'a Longoteme 'ikai ke u toe fiema'u ke u lau atu e foomu mahino pē 'i he mahino 'aupito pē tu'u ko ia 'a e foomu pea mo e ngaahi fiema'u ko ia 'a e 'apiako. 'Oku fiema'u he 'apiako 'enau ki'i mīsini kosi koe'uhí ke tokoni ki hono kosi ko eni 'o e tauhi ko eni 'o e 'apiako pe ko e 'i ai pē fanga ki'i kulupu 'oku nau ō ange 'o fakahoko 'a e fatongia ko ia hono kosi ko eni ka 'oku pehē he puleako sai ange ke 'oange ha ki'i mīsini 'o tuku pē 'ia nautolu pea nau tokanga'i ke 'oua toe ngāue'aki ha taha kehe koe'uhí kae lava ke tolonga 'a e mīsini mo hokohoko atu hono tauhi ko ia 'a e 'apiako. Me'a pē 'e taha na'a nau kole ha ki'i kane vali 'uhī ke tokoni ki hono vali'aki 'a e loki ako tautautefito ki he 'aofi e fale ko e holisi 'oku 'i ai e ngaahi kongokonga kehekehe 'o e 'ū loki ako 'oku fiema'u ke vali koe'uhia ke toe faka'ofa'ofa ange.

Kole tokoni he tafa'aki fale fakafiemālie

Ko e pehē ko e fale fakafiemālie 'oku mahino 'aupito 'aupito 'oku nau kole ke fai ha tokoni heni koe'uhí he ko e, 'oku 3 pē 'a e 'io ko e kau faiako 'oku nau toko 3 ka 'oku toko 94 foki 'a e fānau pea 'oku fiema'u ke toe fai hano fakalelei'i eni mo fakalahi ange ke fe'unga mo e fiema'u ko ia totonu 'a e 'api 'a e 'apiako 'a e 'api lautohi pule'anga. Ko e fale nofo'anga 'o e faiako 'oku 'i ai e kole ko e ta'u eni 'e 20 mei he 'aho ko ē na'e langa ai 'a e fale pea 'oku 'i he tu'unga 'oku ki'i tō lalo 'aupito fiema'u ha tokoni ki ai. Pea 'oku 'i ai pē honau ki'i hala 'oku ngāue ki heni e kosilió ia mo hono tanu'i atu e ki'i hala ko eni he ko e taimi ko ē 'oku 'uha ai hangē ko e taimi ni fonu 'aupito e vai 'o pelepela faingata'a ki he fanga ki'i tamaiki ke nau ō atu 'o hū atu ki he 'apiako. Pea ko e taha 'oku fiema'u ke 'ai honau ki'i holo ko e tu'u pē ko ē 'oku 'i ai pē 'a e loki ako 'e ua tu'u makehekehe pē ka ko e faka'amu pē ke 'ai ha 'ato 'i he vaha'a ko ē 'o naua pea hoko leva e fo'i vaha'a fale ko ia ko honau ki'i holo ia ke nau

fakataha'anga ki ai, pea ko e me'a tatau pē. Ko e kole ai pē ha'anau ki'i mīsini *photocopy* ko e ngaahi fiema'u ia ko eni 'a Longoteme.

Ngaahi fiema'u vivili - Nukuhetulu

Sai ka tau hoko atu ki Nukuhetulu, ko Nukuhetulu foki ko e kolo si'isi'i taha eni he vāhenga pea ko 'enau fiema'u vivili ko e 'uluaki pē ko e fiema'u ke, ko e tokolahi 'o e kāinga 'a e mātu'a ko ia 'oku 'i ai 'enau fānau iiki 'oku nau faka'amu noa ange pē na'a lava 'o 'i ai ha ki'i 'api lautohi 'a Nukuhetulu ke tu'u pē ia 'i Nukuhetulu pea 'e faingofua ange kia kinautolu hono tokanga'i 'enau fānau 'ikai ke toe fiema'u ke nau 'alu mei ai ki Folaha. Kai kehe ko e fiema'u ia 'oku nau pehē kapau 'e ofi ange ke tu'u tonu pē ai ko e me'a 'e hoko 'e sai 'aupito pea 'e faingofua kia kinautolu hono tokanga'i e mātu'a pea ko 'ene tu'u ko ia ai 'o ofi ki he ngaahi 'api 'o e ngaahi fāmili pea te nau ongo'i leva ko e 'apiako pē 'o nautolu pea te nau meimei fakahoko pē 'enautolu 'a e ngāue kehekehe kotoa pē 'oku fiema'u ke tauhi e 'apiako ki he tu'unga 'oku lelei 'aupito. Pea 'oku 'osi fakahoko 'a e 'ofisakolo 'a e fetu'utaki mo e Potungāue Fonua koe'uhia ke ma'u ha konga kekekele ke tu'u ai, pea 'oku sai pē 'oku mea'i pē he 'Eiki Minisitā na'e fetu'utaki pē ki ai 'a e 'ofisakolo ko eni, ka ko e anga pē ia 'o e tu'u ko ē ki ai pea 'e kei hokohoko mai pē 'enau fetu'utaki mai ki he 'ofisi 'o e 'Eiki Minisitā mo e potungāue.

Kole fakalelei'i hala tu'u matātahi

Ko e taha ko e hala tu'u matātahi. Ko e kolo foki ko eni 'oku ki'i ma'olunga pea ko 'ene hifo ko ē ki Fanga'uta 'oku hifo fu'u hifo 'o ma'ulalo 'aupito pea ko e taimi ko ē 'oku 'uha hangē ko e taimi ni 'oku tāfea 'aupito 'a e hala 'o faingata'a 'aupito 'a e fefononga'aki ai pea ko 'enau kole na'a lava 'o tanu fakalelei honau hala he 'oku 'i ai 'enau 'amanaki te nau teuteu'i 'a e matātahi ko ia mo...

<007>

Taimi: 1549-1554

Semisi Fakahau : ... ko e tu'u ko ia 'a Fanga'utá koe'uhi ke hoko ia ko e mātanga 'i he taimi ko ia 'e langa ai 'a e halafakakavakavá kolosi ko ia mei Folaha ki Ma'ufangá. Pea 'e faingofua leva kia kinautolu ke nau hanga 'o tauhi 'a e hala ko eni.

Fiema'u konga kekekele ke langa mala'e sipoti ma'a e to'utupu

Ko e tahá pē mahalo ko e faka'osí ia ko 'enau kole, ko e fiema'u 'a e konga kekekele pea ko e me'a pē ia te nau ngāue ki ai mo 'enau kosilió. Ko e konga kekekele ke langa ai, 'oku lahi fe'unga pea mama'o mei he halapule'angá ke fokotu'u ai 'a e mala'e sipoti ko ia 'oku ngāue'aki 'e he to'utupú. He ko e tu'u ko ia he taimi ni 'oku tu'u pē ia he ve'e halapule'angá 'oku fakatu'utāmaki ki he ngaahi me'alelé, koe'uhi ko e fefononga'aki ko ia 'a e ngaahi me'alelé 'i he halá.

Me'a makehe

Ko e ngaahi me'a kehé, ngaahi tangikē vai tatau pē mo e ngaahi kolo ko ē ko e me'a tatau pē 'oku hoko, 'osi fakama'ala'ala kia kinautolu 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a e 'ai ko ia ke vahevahe e tangikē vai me'a ia ko ē 'e foaki ange mei he *MEIDECC*.

Ko e tahá pē ko e tokoni ko ia ki he polisi fakakoló 'oku, na'e toe fakama'ala'ala pē 'e he motu'á ni kia kinautolu 'a e lahi ange ko ia 'a e tokoni kia kinautolú. 'I he kuohilí na'e pa'anga pē 'e 4,166 ke nau ngāue'aki, ka ki he taimí ni, koe'uhi ko e hiki hake ko ia 'a e tokoni ko ia 'a e Pule'angá, pea mo e tokoni ko ia mei he, 'a e tokoni mei he Fale Aleá, mei he 250000 ki he 40000, pea mo e tokoni ko ia 'a e 25000 mei he *MIA*. 'Oku 'alu hake leva 'a e 'inasi 'o e polisi fakakolo 'o e kolo taautaha ki he pa'anga 'e 10833, 'a ia 'oku tokoni lahi 'aupito kiate kinautolu koe'uhi ko e toe lahi ange 'enau ngāue ko iá fakataha mo e kau polisi ko e fekau'aki ko ia mo e KOVITI-19.

Pea ko e tahá pē ko e, 'io fekau'aki mo e 'apiako tokamu'á 'osi fakahoko 'a e ngāue ki ai ia 'a e fakahoko 'a e ngāue ki ai 'a e potungāué, pea 'oku tu'u 'oku 'i Folaha 'a e 'apiako tokamu'á fakataha pē 'a Nukuhetulu pea mo Folaha, pea 'oku lele lelei 'aupito 'aupito. Ko e 'osi ia ko ē 'a Nukuhetulú ka tau hoko atu ki he kolomu'á uehe ko Folaha.

Ngaahi fiema'u vivili - Folaha

Tokanga ki hano uesia Lingi'anga veve Tapuhia e ma'u'anga vai e kolo

Ko e tu'u ko eni 'a Folahá ko e 'uluakí pē ko e vaí pea 'oku 'i ai 'a e hoha'a ma'u pē foki 'a e ngaahi kolo ko eni 'i he vāhenga ko eni Tongatapu 8 koe'uhi ko e ofi ko ia 'a Tapuhiá 'a e lingi'anga vevé ki he ngaahi koló. Pea 'oku ai pē 'enau tokanga pehē ke toutou vakai'i ma'u pē mu'a 'a e tu'unga 'oku 'i ai ko ia 'a e lingi'anga vevé, koe'uhí na'a uesia 'a e ma'u'anga vai ko ia 'oku ngāue'aki ko ia 'i he ngaahi koló.

Tokanga ki he vave 'auhia fonua hono kai he tahi

Ko e tahá pē ko e palopalema 'e taha 'oku hoko he taimí ni, ko e, 'oku fu'u vave 'aupito 'aupito hono hanga ko ia 'e he tahí 'o 'auhia atu ko ia 'a e matāfonuá he taimí ni koe'uhi ko e 'alu hake ko ia 'a e toe ma'olunga ange 'a e tahí 'i he taimí ni. Pea 'ikai ke ngata ai pē, ko e toe lahiange 'a e langa fakalalakaka ia 'o 'alu ki Fanga'uta 'i he ngaahi kauvai ko eni 'o lele takai ai, pea 'i he'ene pehē 'oku ne toe hanga 'e ia 'o toe 'ai 'e ia 'o toe fu'u vave ange ai 'a e 'alu ko ia 'a e tahí ki 'olunga, pea mo e lahi ko ē ngaahi kolo ko eni, kuo fakalaka e tahí ia 'i he tongó. Na'e tu'u pē foki he taimi ko ē 'o 'alu atu pē 'o a'u ki he tongó ngata ai, ko e tu'u he taimí ni kuo fakalaka 'a e tahí 'i he tongó, pea 'auhia ia ko ē 'a e fonuá, ka 'oku nau fiema'u 'a e tokoni ki ai ka na'a 'oku 'i ai ha polokalama ngāue 'a e *MEIDECC* 'oku fakataumu'a ki he fa'ahinga palopalema ko eni pea 'oku nau 'osi takai holo 'i he ngaahi koló, pea 'oku ou tui 'e, ko e taha ia e me'a ke fakakau ki he'enu polokalama ko iá.

Ko e tahá ko e fiema'u ko ia 'a e hou'eiki fafiné ki he fokotu'u ko ia honau fale koka'anga mo e lālanga, pea 'oku 'osi tali 'e he kosilió ke fokotu'u 'a e fale ko eni 'i he mala'e 'akapulu ko ia 'a e koló, he 'oku lahi fe'unga pē 'a e konga kekeke ko iá ke tu'u ai eni. Ko 'ene maau e me'a kotokotoa kuo fakahū mai ki he 'Eiki Minisitā ko ia 'o e *MOI*.

Ko e ma'u'anga va'í 'io 'oku 'i ai 'a e, 'oku ...

<008>

Taimi: 1554-1559

Ngaahi fiema'u vivili - Nualei

Semisi Fakahau: ... foki e taimi ni ko Nualei foki ko e kongā foki ia 'oku toe tokolahi ai mo e kakai 'o e kāinga ko eni mei Folaha 'oku nau nofo 'i Nualei pea 'oku 'i ai 'a e ...

Semisi Sika: Sea ka u ki'i tokoni atu.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Semisi Sika: Ke me'a mai pē kuo toka e Hou'eiki he Fale ni na'a tau fakanounou pē ā kae me'a atu e Hou'eiki 'o toka fiemālie honau ngaahi toka'anga fakafiemālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 2. Tukuange malanga 'a *grandpa* ke si'i fonofononga 'oku tau 'i Nualei he taimi ni he'ikai ke tau toe holomui mei Nualei ki mui, me'a mai Tongatapu Fika 8. Ko 'etau ha'u pē eni 'i Nualei fakalaka mai 'i Veitongo na'a tau kamata ai a'u mai ai pē ki Fale Alea ni ka tau pāloti. Me'a mai.

Fiema'u Nualei ke hoko ko e kolo & 'ai e feitu'u kolosi'anga honau hala

Semisi Fakahau: 'Io mālō 'aupito. Ko e fiema'u 'e ia 'a nautolu koe'uhī he 'oku fiema'u foki 'a Nualei ke fokotu'u ko e kolo koe'uhī kae lava ke ma'u 'enau ma'u'anga vai mo e ngaahi me'a 'oku 'ikai ko e kāinga pē mei Folaha ka 'oku toe tokolahi 'aupito mei Nuku'alofa 'oku nau nofo ange ki ai pea 'oku fiema'u ia ke fokotu'u. Kai kehe ko e me'a 'e taha 'i he, 'oku kole mai mei he kāinga ko eni ko ē 'oku nau nofo ko eni 'i Nualei 'a e fiema'u ko ia ke fokotu'u ha kolosi'anga 'i he hala he 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i 'apiako tokamu'a 'oku tu'u he kauhalā pea ko e me'a 'e taha 'oku fu'u vave lele 'a e 'ū me'alele 'oku lahi, ki'i lahilahi mai 'a e mate ai ko e fakatu'utāmaki ko e lele lahi ko ē 'a e ngaahi me'alele pea ko e taha ia 'a e me'a 'oku nau fokotu'u mai.

Tokanga ke māmālie 'u me'alele he'enau ofi ki he ngaahi 'apiako

Pea ko e me'a 'e taha ko ē 'oku ... ko e tafungofunga ko ē 'oku fokotu'u koe'uhī ke māmālie hifo e lele me'alele. 'Oku fehu'ia 'e he kolo pē ko e hā koā e me'a 'oku 'oange ai e me'a ia ko ia 'o langa ia he vao kae 'ikai ke 'oange ki he kolo ke langa ai koe'uhī ke māmālie lele 'a e me'alele he loto kolo he 'oku, ko 'ene tō ange pē 'a e me'alele ki he loto kolo kuo hiki 'a e lele ia 'o toe vave ange pea 'oku fakatu'utāmaki. Mo e me'a 'e taha ke langa pea ofi pē ki he 'api lautohi koe'uhī ke māmālie e 'ū me'alele he'enau ofi ki he 'api lautohi kae hao e fānau.

Ko e me'a 'e taha ia 'oku fekau'aki mo e sivi ko e me'a ia ko eni 'oku 'ikai ke toe mahu'inga he 'oku fakahoko 'a e me'a ia ko ia he Potungāue Ako fekau'aki mo ia.

Fiema'u ha femahino'aki ki he palani langa hala fakakavakava

Ko e ngaahi me'a makehe pē ko e hala fakakavakava 'oku 'i ai 'a e faka'amu lahi 'aupito 'aupito koe'uhī ke 'i ai ha pē femahino'aki mu'a ko e hā koā e me'a 'oku hoko he taimi ni ki he langa ko ia 'o e hala fakakavakava koe'uhī he 'e tokoni lahi ki he kolo 'i hono teuteu 'enau palani atu 'a e ngaahi me'a ko ē ki he langa fakalalakalaka 'a e kolo 'o kapau te nau mahino kia kinautolu ko e hā e fokotu'utu'u ko ia 'a e Pule'anga ki he langa ko ia 'o e hala fakakavakava he 'oku 'asi pē 'oku 'i ai 'a e kau savea 'oku nau takai holo 'o savea ka 'oku 'ikai ke 'ilo'i pē

ko e hā koā e anga e fokotu'utu'u ki ai. Na'a 'i ai ha fakamatala mahino mei he Pule'anga 'e lava 'o tuku mai ke 'inasi mei ai 'a e koló.

Kole ha mīsini tutu ke tokoni ki he ngāue kakai fefine

Ko e me'a 'e taha ko e mīsini tutu ko e kole pē na 'oku lava pē 'oku 'osi 'i ai pē ha mīsini 'oku ne fai 'a e tutu koe'uhí ke tokoni ia ki he hou'eiki fafine ke toe vave ange pea si'isi'i ange e ngāue 'i he taimi 'oku nau tutu ai koe'uhí na'a 'oku lava pē 'o ma'u ha mīsini pehē. Pea ko e me'a pē 'oku hoko hake ai fekau'aki pē ia mo e 'ū tangikē vai 'oku mahino pē 'osi fakahoko e ngāue ki ai pea ko e taha pē ko e sosaieti ko e fiema'u ko ē ki he falekoloa sosaieti 'oku kau pē 'a Folaha 'oku 'osi mateuteu e me'a kātoa pē mo e falekoloa mo e me'a ko ia ko e tali pē ki he potungāue ke nau fakamahino ange 'a e hoko atu ko ia 'a e ngāue koe'uhí kae lava ke fakalele 'a e falekoloa.

Fiema'u he tafa'aki e ngoue mo e fiema'u fakafaiako

Ko ia mo e me'a pē 'e taha 'oku fu'u fiema'u lahi 'aupito 'e he kau ngoue ia 'a e, ke, hono fakamāketi ko ia 'o e ola ko ia 'o 'enau ngoue he ko e 'alu pē 'a e taimi mo e 'alu ko ia ke lahi ange 'a e fiema'u pea 'oku 'i ai 'a e fiema'u lahi 'aupito ke toe mahino ange 'a e fokotu'utu'u ko ia 'o e fakamāketi ko ia 'o e ola ko ia 'o e ngoue. Sai ko e me'a ki he 'apiako ko e, 'ikai ke toe lau atu e lipooti 'oku mahino pē 'a e, koe'uhí pea 'oku fakamālō ki he 'Eiki Minisitā hono tokoni'i 'a e potungāue ki hono fokotu'u ko ē 'i he vāhenga 'a e ngaahi *sink* 'i tu'a he fanga ki'i faleako pea 'oku 'alu pē taimi mo e anga ki ai 'a e fānau 'i hono fufulu ko ia honau nima mo e me'a ko ia. Ko e ...

<009>

Taimi: 1559-1604

Semisi Fakahau: ... ka 'oku lele lelei 'aupito ia. Pea ko e tahá 'oku nau fiema'u ha ki'i faiako koe'uhí he ko e taha 'enau kau faiako, na'e fiema'u ia 'e he potungāue ke 'oange ia ke 'alu 'o fetongi ke 'alu ki Niuafou 'o fetongi mahalo na'e 'i ai ha nounou fakafaiako 'a Niuafou'ou ka na'e fakahoko ange pē ko 'ene 'ave ko ē pea 'e fakafoki ange leva, 'e 'i ai e tokotaha 'e 'alu ange 'o fetongi, pea te'eki ai ke 'i ai ha fetongi pea na'a ku tou, toutou fetu'utaki mai pē ki he potungāue pea ko e tali fakamuimui talaange pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia ke toe, ke totongi'aki ha faiako ke 'alu ange, ka 'oku nau kei fiema'u pē 'a e faiako.

Ko e ngāue ko ē ki he 'ā ko eni mo e me'a ko eni e 'apiako, sai 'aupito 'oku fakahoko pē ia 'e he *PTA* pea mo e kosilio, lele lelei 'aupito 'a e ngāue ko eni, lava lelei, fokotu'u mo e matapā lahi 'o e 'apiako pea 'oku loka, taimi ko ia 'oku tuku ai 'a e ako. Ko e ngaahi me'a pē 'oku nau kole nautolu ki ai, 'io, ko e, 'oku 'osi fakahū ki he kosilio ke fakahoko ki he komiti vai 'a e kolo ke 'oua mu'a 'e totongi vai e 'apiako he ko e fānau pē 'a nautolu, ka 'oku pau ke fakahoko e me'a ia ko ia.

Ko e, 'oku 'i ai pē 'enau fiema'u ha ki'i naunau ko e ki'i sitou mahalo ki he 'enau ki'i peito 'uhi ko e 'ai e ipu vai mafana 'a e kau faiako he taimi ko ē 'oku nau ngāue ai, pea mo e tauhi pē ko ia 'o e 'apiako, 'oku, ko e me'a pē ko e 'ofisakolo pē ia pea mo e *PTA*, pea me'a te nau fakahoko 'enautolu e ngāue ko ia. Ko e ngāue fakapalama ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga fakamolemole tau ki'i ngata mu'a ai 'uhingá ko 'etau taimi ...

Semisi Fakahau: 'Io, mālō.

Sea Komiti Kakato: Ka ke toki fakakakato ā 'i he uike kaha'u. Talamonū atu ki he 'Eiki Palēmia 'i he te u folau ki he Funga Fonua pehē ki he Hou'eiki Minisitā e 'a'ahi, pea mo e lotu lolotonga e *weekend*, fakatauange mo e 'Otua ke haofaki e feme'a'aki, tau toe hoko atu he lipooti, kuo lava 'a Folaha, ko 'ene lava pē mo Vaini ko u tui kuo kakato e lipooti 'a e Fakafofonga. Ka mou me'a ā ka mou toki me'a mai he uike kaha'u kae 'oange ha taimi ki he Sea e Fale Alea ki ha'atau tu'utu'uni, tau liliu ai 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea)

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ako, *oh*, Hou'eiki toloi ai pē Fale ki he 10 he Monite.

Kelesi

(Na'e kelesi ai pe 'Eiki Sea e fakataha'anga Fale Alea 'o e 'aho ni)

<005>